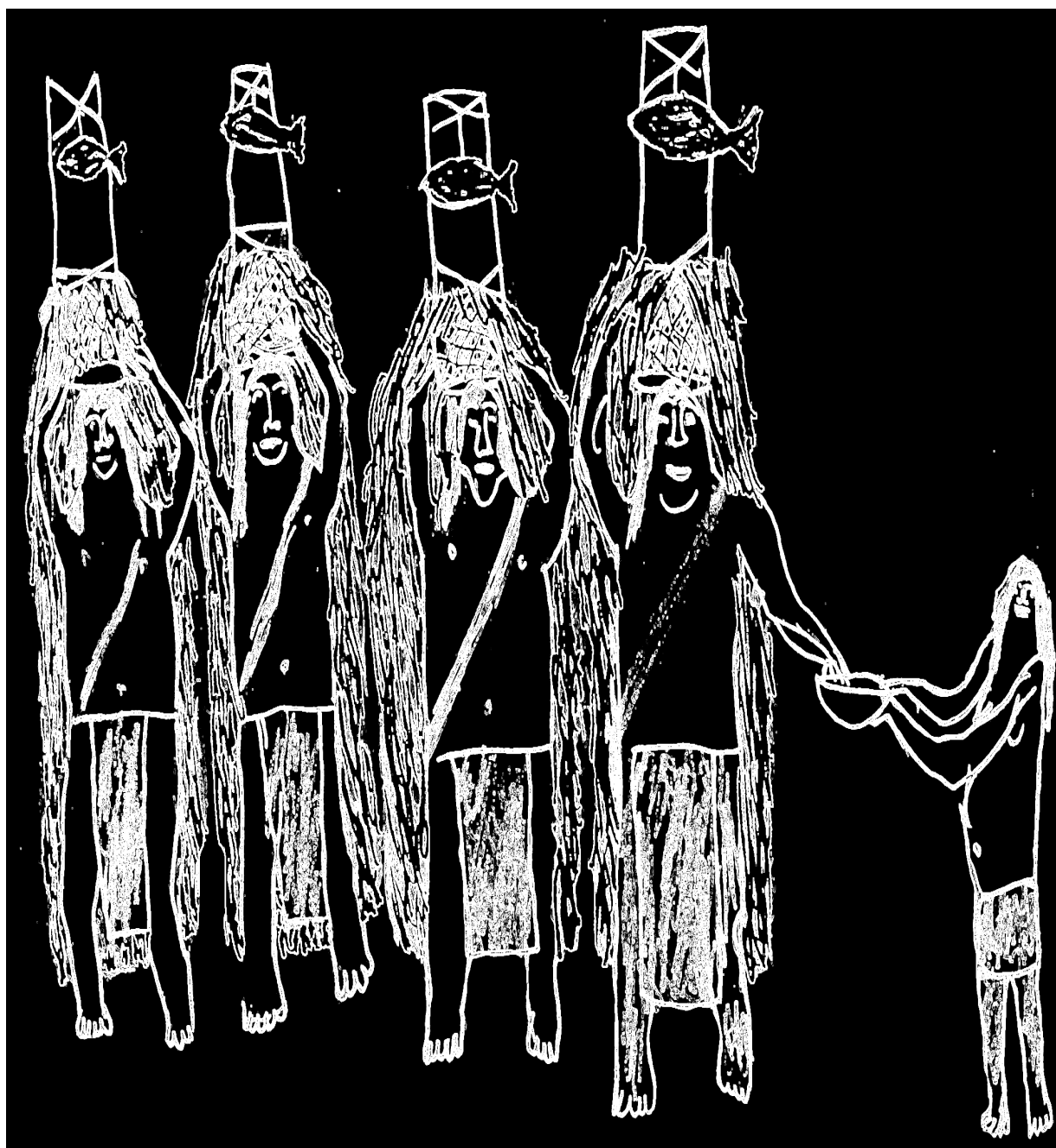

Moraita rewarã

Programa Wajãpi – Iepé. 2006

Apoio para edição deste livro de leitura em língua wajãpi:
Projeto: Valorização e gestão de Patrimônios Culturais Indígenas no Amapá e norte do Pará
Petrobrás Cultural

Imomewa

Imovyvya	2
Aryvoarã moraita - Pyawarã moraita	5
Ãã jaesa moraita romõ	8
Ture jigarã jikusiwa rerã kõ	12
Pakuwasu moraita jikusiwa rerã kareta	26
Tapã'ãi poraita avasi jigarã jikusiwa rerã kareta	40
Kareta jarã kõ	61
<i>Como foi feito este livro</i>	62
<i>Produção do livro de leitura</i>	64

Imovyvya

Ãã kareta oroinõ oremoapy karetarã, tamõ Aikyry,
tamõ Visenĩ, amõ tamõ Makaratu. Amẽ norojimo´eai moraita
kusiwa remẽ nuve´aĩ ãã kareta pupe moraita jigarã kusiwarã.

Ajama´ẽ moapy tẽ ore orokusiwa moraita rewarã,
amõ moapy korijotẽ awyjepa ma´ẽ, piroje rowã orokusiwapa.
Oroinõ ma´ẽ Pakuwasu, amõ ture kõ, amõ avasi tapa´aĩ
poraita, awi korijotẽ oroinoma ma´ẽ.

Awi kõ reinõ taramẽ miratuwerã tẽ oromogeta enuu.
Ajawyi tẽ avamõ okusiwa mõ moraita amõ okuwa apijarã
remẽ. Ajama´ẽ miratuwerã tẽ omogeta ta apijarã ikuwa.
Amõ pe´igã rowã miratu werã jamogeta ipi, mapejõ jẽ
jamogeta ipi.

**Os Wajãpi tocam flautas de osso, imbaúba ou bambu,
como escreveu Parara:**

Os velhos gostam de tocar flauta de osso de veado, que chamamos *so'ó kãgwer*. Quando estão muito alegres, tocam de manhã cedo. Quando não tem ninguém doente, tocam também de tarde. Quando tem muitos doentes, não tocam porque ficam preocupados. Mas se tem vontade de tocar, tocam para não ficarem tristes. Eles também tocam para ensinar seus filhos.

Essa flauta também serve para as meninas solteiras: elas ficam apaixonadas. Só com quem toca muito bonito ! Se tocar feio, elas não ficam apaixonadas. Tocamos para elas a música dos pássaros, do *wyname*, do *takiriri*, para elas não esquecerem mais de nós.

Temos outra flauta, *crevu*. Quem sabe bem, toca a música dentro da flauta. Tocamos essa flauta na festa dos peixes, na festa dos pássaros, das borboletas e do urubu.

Quando uma festa vai começar, tocamos uma flauta comprida, *jimi'a puku*. Tocamos para o nosso criador, Janejarã, ficar alegre conosco, porque a gente está tomando nossa bebida. Não tocamos essa flauta todos os dias, só quando tem bebida, quando tem festa grande. Aí não paramos de tocar até a festa terminar. Quando acaba, a gente guarda a flauta embaixo da casa para o sol não estragar, porque essa flauta é de Janejarã. Antigamente ele mesmo gostava de tocar, por isso, até hoje, nos tocamos *jimi'a puku*.

Tem também cantador de flauta *turé*. Tem flauta curta, média e comprida. Quando ele toca, faz uma música dentro da flauta, para os outros responderem. Não canta para a gente ouvir, canta dentro da flauta. Por isso, tem que ouvir bem para responder. Cada um tem que responder dentro de sua flauta, cada um vai responder diferente.

**Parara era professor e gostava muito de tocar flauta.
Faleceu em 2001.**

Tapenã moraita – A festa do Gavião-Tesoura

No é é autor de vários desenhos deste livro, que ele fez no Rio de Janeiro, onde esteve para construir uma casa wajãpi nos jardins do Museu do Índio. Faleceu em 2003.

Jupara moraita - Festa do jupará

Aryvoarã moraita

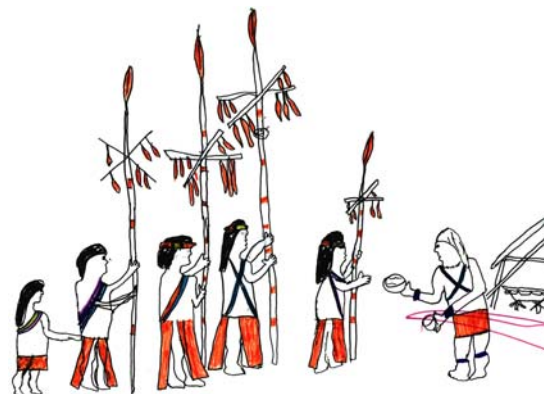
1. javĩ
2. panakõ
3. wariri
4. tamoko
5. warikorõ
6. jõkenĩ
7. joãronã
8. kusipuru
9. araraipira
10. tarutaru
11. pakuwasu i'ama'ẽ
12. paku ni'aima'ẽ
13. pagã
14. tawato
15. pakumeme
16. waraku
17. warakumiti
18. suruvi
19. tukunare
20. warapa
21. pirmarikura
22. pikyry
23. taravi
24. pekõ
25. eirã
26. kasiri renoe ma
27. jakare
28. mãgagã
29. apã warikwenã

Pyawarã moraita

1. uruvu
2. wyname
3. aisiriri
4. warasĩ
5. jirusi
6. paname'e
7. panamay
8. panavusu
9. japu
10. jasinã
11. wainomy
12. pykau
13. makukawa
14. urukure'a
15. tapenã
16. avasiu
17. tapa'aĩ poraita avasi
18. tamokõ poraita yy avasi
19. juparau
20. jupara
21. maraka japopewarã
22. maraka yvyra'i rewarã
23. tukuruve
24. warasi ama'yu rewarã
25. warasi yvyra'i rewarã
26. kãrãnã

Pyã – Aryvo

1. ture puku
2. ture wasu
3. ture ko
4. kamarasĩ
5. tureki
6. pira ture
7. ture pyta
8. tukutukuri
9. pairã ture
10. karai rovakeporã

Pira kō rē moraita ma'ē rerā kusiwarā

1. Pakuwasu
2. Paku
3. Pakumeme
4. Pikyry
5. Tukunare
6. Piramarikura
7. Warapa
8. Suruvi
9. Waraku
10. Warakumiti
11. Araraipira

Wyra kō rē moraita ma'ē rerā kusiwarā

1. Uruvu
2. Tapenā
3. Tukuruve
4. Japu
5. Wyname
6. Aisiriri
7. Warasī
8. Jirusi / Warami
9. Makukawa
10. Wainomy
11. Urukure'a
12. Pykau
13. Pekō
14. Tatutaru
15. Tawato

Panā rē moraita rerā kusiwarā

1. Paname'e
2. Panamay
3. Panavusu
4. Jasinā
5. Pararāg

Maraka rē moraita rerā kusiwarā

1. Maraka yvyra'í rewarā
2. Maraka japopewā

Avasi rē moraita rerā kusiwarā

1. Avasiu
2. Tapa'ái poraita avasi
3. Tamo kō poraita yy avasi

Jawarā rē moraita rerā kusiwarā

1. Jōkenĩ
2. Juaronā
3. Wariri
4. Pag
5. Kusipuru

Jupara rē moraita rerā kusiwarā

1. Jupara rē moraita
2. Juparau rē moraita
3. Taravi

Ture rē moraita kusiwarā

1. Turewasu
2. Turepuku
3. Turekĩ
4. Pira ture
5. Kumakarāsĩ
6. Pairā ture
7. Karanā
8. Ture pyta
9. Ture miti
10. Karai reva keporā
11. Ture akā
12. Tagara
13. Tukutukuri

Ãã jaesa moraita romõ

Uruvu rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu	ijama'yvy romõ
uru	uruvu ra'ãga mõ, jawarã ra'ãga mõ
takwari	ijerevu rã
wyrau pepo kwerã	ĩsĩsĩ romõ
mynyju	uruvu ra'ãga mõpa mõ
pakotaro	jawarã ra'ãga mõpa mõ
nĩmo	ikwa kõ romõ
uruku	ama'yu movarara mõ
eiraty	ĩsĩsĩ moje'ea mõ

Wyname rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu	ijama'yvu
uru	wyra ra'ãga
takwari	ijerevu rã
mynyju	wyra ra'ãga mõpa mõ
nĩmo	ikwa mõ

Aisiriri rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu	ijama'yvu
uru	wyra ra'ãga
takwari	ijerevu rã
mynyju	wyra ra'ãga mõpa mõ
nĩmo	ikwa mõ

Maraka yvyra'ĩ rewarã rẽ moraita remẽ jaesa

yvyra'ĩ	eroporaita
uru	wyra ra'ãga
murutuku	yvyra'ĩ ro'ã rewarã
juary	imotã rawãrawã amõ
uruku	imopirã amõ yvyra'ĩ movarara
yvirã	ikwa mõ

Maraka japopewa rẽ moraita remẽ jaesa

yvyra siri kwerã	...
kurawa	...
murutuku sisi	...

owē òkwa kupa

ojipoi kupa

osemã

oitya

Javĩ rē moraita remē jaesa

javĩ	eroporaita
nĩmo	ikwa mō

Wariri rē moraita remē jaesa

takwari	ipa mō
eiraty	imoje´eamō

Tamoko rē moraita remē jaesa

ama´yu	ipa mō
takwari	imoje´ea mō
kui	opypy wakã rē

Warikorõ rē moraita remē jaesa

takwari	ipa mō
eiraty	imoje´ea
nĩmo	okwa operena rē

Warasĩ yvyra´i rē moraita remē jaesa

wyra´i	yviro
uru	wyra ra´ãga mō
kurawa	ikwa mō
mynyju	imõpa mō
wyra rawerã	imõpa mō

Jirusi rē moraita remē jaesa

ama´yu	ijama´yvu, ikarara romō
uru	jirusi ra´ãga mō
takwari	erevu rã
mynyju	imopu mō
nĩmo	ikwa mō

Panamay rē moraita remē jaesa

ama´yu	ijama´yvu, ikarara mō
takwari	erevu rã
uru	panã ra´ãga mō
nĩmo	ikwa mō
uruku	ama´y movarara

Warãsi rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yvu, uru, takwari, nĩmo, ...

Panavusu rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, uru, takwari, ...

Japu rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, uru, takwari, wyrau pepo kwerã, ...

Tapenã rẽ moraita remẽ jaesa

uru, yvyra'ı, kurawa, mynyju, yvy, ...

Avasi rẽ moraita remẽ jaesa

uru, yvyra'ı, kurawa, yvy, avasi, wyra kwerã rawerã, ...

Jupara rẽ moraita remẽ jaesa

wyra kwerã rawerã, yvyra'ı, kurawa, ...

Warakumiti rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, takwari, eiraty, pira ra'ãga, ...

Taravi rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, takwari, eiraty, pira ra'ãga, ...

Jakare rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, takwari, jakare ra'ãga, ...

Irãra rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, kwamã, takwari, warakuri ro'ã, ...

Waraku rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, takwari, pira ra'ãga, kwamã, eiraty, ...

Suruvi rẽ moraita remẽ jaesa

ama'yu, takwari, pira ra'ãga, eiraty, ...

Tukunare rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, eiraty, pira ra', ...

Warapa rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, eiraty, pira ra'ãga, ...

Piramarikura rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, eiraty, pira ra'ãga

Pikyry rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, eiraty, pira ra'ãga, kwamã, ...

Jōkeni rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, ...

Joãronã rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, ...

Kusipuru rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, ...

Araraipirã rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, pira ra'ãga, eiraty, ...

Tarutaru rē moraita remē jaesa
ama'yu, pakoro, ...

Pag rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, ...

Pakumeme rē moraita remē jaesa
ama'yu, takwari, pira ra'ãga, eiraty, ...

Ture jigarã jikusiwa rerã kô

(A transcrição da letra dos cantos do Turé)

Aikyry Wajãpi

Ture jigarã jikusiwa rerã kô

1. Ture puku. Wei remikuwa
2. Ture puku. Jawatonã remikuwa
3. Ture puku. Ororiwarã, Matapi remikuwa
4. Ture puku. Jasitu remikuwa
5. Ture wasu. Wei remikuwa
6. Ture wasu / Tureko. Jawatonã remikuwa
7. Ture wasu / Tureko. Matapi, Ororiwarã remikuwa
8. Ture wasu / Tureko. Jasitu remikuwa
9. Ture wasu / Tureko. Kasiripinarã remikuwa
10. Kumakarãsi. Jawatonã remikuwa
11. Ture kumakarãsi. Jasitu remikuwa
12. Turekĩ. Jawatonã remikuwa
13. Turekĩ. Jasitu remikuwa
14. Pira ture. Jawatonã remikuwa
15. Pira ture. Jasitu remikuwa
16. Ture pyta. Jawatonã remikuwa
17. Ture pyta. Jasitu remikuwa
18. Karanã ture. Jawatonã remikuwa
19. Karanã. Siro remikuwa
20. Tukutukuri. Jasitu remikuwa
21. Pãirã ture. Jasitu remikuwa

Karamoe remê Wajãpi jigarã korijõ tẽ uve. Wajãpi ture'y korijõ tẽ uve. Ajawyi jajitupi jane ture'y rẽ amõ ijigarã rẽ. Ajaire remê jajesa Panary kõ rẽ remê Panary jigarã retẽ jajitupi ky'y. A'ey wesõ ikatuway janeupe. Ajaire remê karai kõ rẽ jajesa mijẽ. Amẽ karai jigarã retẽ jajitupi ky'y. Sity Panary kõ jigarã, karai jigarã rekwe ky'y. Ajama'ẽ siã'ã jẽ Wajãpi amõ Panary kõ jigarã. Jigarã tete kwerã age'e remê ky'y Wajãpi jigarã, Panary kõ jigarã, Wajapuku wanã kõ jigarã, Aparai jigarã, Karai kõ jigarã, meikoro jigarã kõ. Awĩawĩ kõ ture jigarã nokuwaoka'ãi janeupe age'e remê. Nisiã'ãi ture jigarã remê omokãjã tã apã gwerã kõ jirã jane wyi (Emyra).

Karai kõ rowã ekusiwa ture e'i eupe. Evotẽ akuwa tẽ ikusiwa. Ajawyi sĩ ajaire pekusiwa a'e e'i oreupe remê, niwaypei eupe. Ije ãã ainomã amẽ a'e ijupe kõ. Ijigarã'y kõ korijõ tẽ akusiwa. Amẽ tẽ katu akusiwa.

Ojevojevo rowã ture jakuwa. Amẽ amõ kõ ovoteve okuwa. Ajamã'ẽ ijigarã ojevojẽ ojiga ee kupa ipi. Nitei ijigarã okuwa ojiwyi kupa. Oje'e pẽ rowã okuwa katu ture kupa.

Amõ gwerã okuwa miti tẽ, amõ gwerã okuwa sa'u, amõ gwerã okuwaay amẽ. Ajawyi oopytã ture kupa ipi remê wemikuwa korijõ tẽ omovy ture pupe kupa. Ikuwaparã ajamã'ẽ omovyvypa ture pupe ipi ture jigarã. Oka'away ture wyi remê ajamã'ẽ earai ve ikuwaparã ture jigarã mõ wyi.

“Aryvo, pya japorai teve ture wasu amõ ture puku rẽ. Jarõkõ'ẽma tẽ ity pya japorai ee remê. Nijãrõkõ'ẽmai janeporaita ity remê janemõrãwã. Ivoteve aryvo warã rẽ japorai remê. Jamãñopy'a amẽ ajaire. Jane nijãmãnõi reme janeretãrã mõ omãnõ tã. Ajawyi nijaporai te'ĩ te tẽi ture rẽ ipi” (Jawatonã).

Turẽ kĩ, kumakarãsi amõ pirature rẽ nijaporai pya, aryvo korijõ tẽ japorai, nakuwai.

“Karãñã rẽ pya teve japorai ipi”, e'i Siro.

“Japorai rã'ãgã tẽ ee remê a ryvo japorai ee”, e'i tamõ Saku Manilha pẽ warã.

“Kãrãñã je'ive jaity ipi. Jaity remê jamopysoso katu takwari ikwarã pupe warã kõ ity ipi. Amẽ tẽ ijarã noporojukai. Yy pupe jaity kãrãñã ture”, e'i Siro.

“Ture pyta amẽ kwaray kẽ'i owẽ jane'aryvo remê jaity. Nijatyi ijigarã rewarã mõ. Ajawyi ture pyta eu ijupe. Je'iveay jaity rewarã mõ tẽ ture pyta eu ijupe”, e'i Jawatonã.

Tukutukuri amō pāirā ture kō nakuwai rewarā mō namōme’u katui. Mano’i sō pawī na’ei ijupe kō rewarā mō nakuwai. “Karumē teve jaity janeporaita awī ture kō rē japorai reme”, e’i Siro.

Aramirā pē amō gwerā amōgeta mōregetā rē ojatyka kupa remē. Ajatē amoatyaty ijayvu kwerā kō. Uve ekareta ā’ērā teāmā ma’ē. Aroapy imōgeta kō ipi. Ikatu oporegeta mā’ē kō akusiwa ipi ekareta rē. Ojiga teve taēnu kupa amē akusiwa ipi. Ture rē pejiga taenu a’e ijupe kō.

Nuvei karawatu eupe rewarā mō nakarawai ipōrōgeta kwerā kō. Nuvei rupi tā’āga rekyi ta eupe ajawyi ve nā’ākōi. Ajawyisī akusiwa kōrijō tē.

Ijigarerā kō akusiwa mē kō rerā kō:

- Jawatonā
- Ororiwarā
- Matapi
- Wei
- Kasiripinarā
- Siro
- Jasitu

Moropi epātāvō miti ikusiwa rē. Jawatonā jigarerā okusiwa aju rupi eupe. Sekī epātāvō miti ture kusiwarā rē. Jasitu wyi a’e okusiwa imē’ē eupe.

Pirujē rowā jakuwa ture. Amō gwerā okuwa miti tē. Pē’ī pē’i gatē uve ture kuwaparā kō. Kē’ī okājāma kupa. Nuvei kōnōmiōkyrerā ture okuwa mā’ē. Miratuwerā kō noporai tōmā’e’e kupa wyi nokuwai age’e remē. Amō’arā remē tē oporai kupa ipi. Ajawyi nokuwai turepa.

Ajawyi age’e remē nojitupi ture rē kōnōmiōkyrerā kō. Karai poraita’y rējēsō ojitupi kupa. Kō’ēkō’ē ve wenu kupa rewarā mō ojiitupi ee kupa.

Kwaimā’e tē oporai ajamā’ē ture rē. Waivi gwerā noporai ture rē. Ajamā’ē opō’ā waivi gwerā ojipy ōmēnā kō rē. Ojiga korijō waivi gwerā ojuru kwerā pupejē ture jigarā rē.

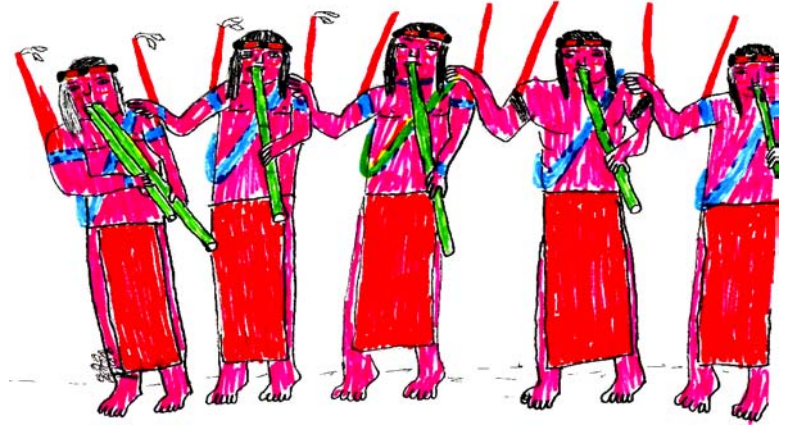
Japorai tē’i tē ture rē. Nuvei ture rē japorai mā’ē arā. Ajawyi amanā mē amō kwaray pē japorai teve ipi.

Ture uve tamō kō ayvu kwerā romō. Ture pupe wyi teipō janejarā janemōe e’i papa. Itete jē e’i papa.

“Ture jakuwa tarã mē jajapyaka katu okuwa mã’ē jigarã rē. Jajiga ivove amē tē jakuwa iwyi. Nijajigai ee remē nijakuwa’ãi jimo’y jē” (Ororiwarã).

Ture rerã kō akusiwa mãc kō:

- Ture puku
- Ture wasu / Tureko
- Kumakarãsi
- Turekĩ
- Pira ture
- Ture pyta
- Karanã ture
- Tukutukuri
- Pairã ture

Awĩawĩ kō korĩjō tē akusiwa.

Karai rovakeporã e’i ture mō pē kupa a’e nakusiwai ijigarã.
Tamō Saku kōrijō tē akuwa e’i kupa.
Namōgetai tamō Saku enu ajawyi nakusiwai ijigarã.

“Ture puku kurumuri tē jaopy. Miti rowã ojē’ē awĩ ture kō.
Ture wasu ivo teve kurumuri te” (Matapi).

Kumakarãsi, turekĩ, pira ture, ture pyta kō.
Kurumuri teve jaopy e’i ikuwaparã kō.

“Karanã kurumuri teve jaopy”, e’i Siro.
“Kwamã ywēsō ikatu jaopy”, e’i Jawatonã”, e’i Jasitu.
“Karanã ture ojē’ē po’i tē amē ture puku kō wyi”, e’i Siro.

Kumakarãsi, ture puku kō javu teve ojē’ē e’i kupa taenu.
Tukutukuri, amo, pãirã ture, amē oje’ē po’i tē.
Ama’y kykyrerã awĩ romō amē omōjē’ē teve kupa.
Kwamã po’i omōjē’ē kupa. Kwamã ojē’ē gatu ture romō.

Ture puku - *Wei, Mariry*

Ojikwajikwa arasuka
Kwatatyry pẽ pojapojai
Rẽtororẽtororo rẽkẽkẽ rõtõtẽ
Warẽjõtẽjõtẽĩ
Ajãreatyapituku
Tooporopi
Jakami
Titãtã – neanawa tarira
Pyrake ruwai
Urupeãtãtã
Sarakurã konarã
Kĩrĩrã – tekejo (2 X) suruvaruva
Arapãrãsi tõtẽ tekejo tõtẽ
Warivavo
Kumakaratu jẽ pinovayka.

Ture puku - *Jawatonã, Ytuwasu*

Tãtã tãrãjã tarãjã tõtẽ (2X)
Ojikwajikwa arasuka
Kwatatyry pẽ pojapojai (ojeowaiipy kwata rã'ã)
Toporopi (ojipymovy ikãnikãni kupa)
Titãtã jawa jakami misaramisamisa (ojipymovymovy kupa)
Temoruapẽ
Arakurã (turuwa pupe jamõe kasiri)
(ajaire takypyporã kõ amẽ oike)
(ojimõpirã ee kupa)
Toropiupiu rêsã'ã
Pyrakerake ruwai
Urupeãtãtã
Ajãraetyapituku (ojimoapeape ee kupa)
Turuva ku'a (wemigwai omoaty takypy kyty wyi)
Tajuwikarõtẽ
Tamasarari tãrãjã tõtẽ (pako jyva pupe janõpã tojivy)
Ãrãpãkwãrãsi tekejetõtẽ
Woorõtãtã (owai wãpãsi oje akyky rã'ãga mõ kupa)
Jawasi pyororo
Ja'e karaipẽrã
Kumakaratu jẽ pinovayka (omoatyve wemigwai)

Ture puku - *Ororiwarã, Pyrakenõpã & Matapi, Ytape*

OJIRÊKÕ MÊWÁ

Tātã tãrãjã tãrãjã têtê (2X)	
Ojikwajikwarasuka	
Taoporopi tãrãjã	(ojipymõnã ojãnã okwa kupa)
Rêtororo pêkêkê retêtê (2X)	(werõ kãnĩ kupa taitetu rã'ãga mõ)
Temo ruãpê	
Kwatatyry pẽ taraykary	(ojiposi'ã kãikãĩ)
Tãtãtã misara misamisa	(misi? misi? e'i okwa kupa)
Neanovotarira	
Ajãreatyapituku	
Arakurã	(itãrãwã werekwarã weroike opyta kyty wyi)
Turuvaã ruva (2X)	
Turuva ku'ã rêtêtê	(ojeajuvy oo kupa opyta kyty wyi)
Ãrãpãrãsi tekejo tẽ	
Waa rejõtẽjõtẽ teruwa ruwai tata'y (2X)	
Taitumẽ êsã'ã	
Tamasarari	(pako jyva pupẽ õnõpã enõne kyty wyimojivy)
Kumakaratu pinovayka.	

Ture puku - *Jasitu, Akaju*

Tātã tãrãjãtêtê (2 X i'y)
Ojikwajikwa rasuka
Kwatatyry pẽ taraykary
Ajãreatyapituku taraykary
Taitetu
Tao
Jawa jakami
Temoruãpê
Pyrake ruwai
Urupeatu
Moroso najukai
Arakurã
Eirã
Neanavotarira
Ajãnajukai
Ãrãpãkwã rãsi
Taitetu mẽ'êsã'ã

Waa tējōtējō
Ja'e ja'e karai pērā
Jawasi pyororo
Tamasarari
Kumakaratu pinovayka.

Ture wasu / Tureko - *Wei, Mariry*

Paipajo (3X)
Turekojē turekokojē (2X)
Parawajē (2X)
Parasajē (2X)
Mojusu jē amoko pē taira (2X)
Jaka'unē jawarē (2X)
Peososo jakami jakami (2X)
Piripiri jary
Kōrōmō jary
Mēkēkē to'u
Jajasumakwasiri, jajasumakwasiri
Tamasarari, rēterurē terurē
Okarā popy rupi.

Ture wasu / Tureko - *Jawatonā, Ytuwasu*

Turekojē (3X) OJIRĒKŌ MĒWĀ
Paipaijo (2X)
Suitē ijapevara
Mētētēke'u
Sēkēsē'u
Jakami to'u (ojirēkō mēwā jakami rē kupa: misi? misi?)
Peososo jakami
Parawarē
Aramā jasiko
Seri jārāmā
Ture opyny
Warivovo
Āwārāgytytē akykymono
Piripiri jary kōrōmō jary
Tāikāsi jemoko
Wakapurikojē
Mēkēkētoto (ojirēkō mēwā já'y rerā wape rē oupi)

Takuruypy peve iwarãwarã
 Jakareapeape
 Mojusujẽ amo kõ pẽtuira
 Aka'ujẽ jawarẽ (ojirẽkõ mẽwã e)
 Ja'etuve jajasumakwasiri (ojirẽkõ mewã e ojeajuvy oo yy kyty kupa)
 Ja'etuve japorai pirõvy
 Ka'upapawerã mapirõ masuruva
 Okarã popy rupi.

Ture wasu/Tureko - *Ororiwarã, Pyrakenõpã & Matapi, Ytape*

Tureko OJIRÊKÕ MÊWÂ
 Parawa
 Paipaijo
 Peososo jakami (ojirẽkõ mẽwã: misi? misi?)
 Jakamitoto
 Jakareapeape
 Warivovo
 Arãmã jasiko
 Wakarupi koene
 Takurupy peve ivara
 Warawã gytytẽ akyky amono
 Mẽkẽkõtẽ (anyra) (werẽkãnikãni)
 Ture opypypyny
 Seri jãrãmã
 Suitẽ ijape vara
 Mojusu jẽ amokopẽ tuira
 Piripiri jary kõromõ jary
 Jaka'unẽ jawarẽ (wekyi ojipojipo opyta kyty)
 Mẽkẽkõtoto kwã'ã (ja'ykwani waperẽ pako wakyekyi)
 Ja'etuve jajasumakwasiri (yy kyty werara ture erojivy)
 Okarã popy rupi.

Ture wasu/ Tureko - *Jasitu, Akaju*

Paipajo
 Peosaso jakami
 Sekẽsẽkẽgorẽ
 Taikusi jemoko
 Suitẽ ijapevara

Parawajě parawajě
 Seri jaramã
 Ture - ture opynypyny
 Takuruypy peve ivarawara
 Arãmã jasiko
 Warivo gyty tērōwã akyky
 Warivo teke'u
 Piripiri jary
 Ka'upapawerã sapirẽ masuruva
 Ja'e tuve jajasu makwasiri
 Jakareapeape
 Mekěkětoto
 Okarã popy rupi.

Ture wasu / Tureko - *Kasiripinarã, Mariry*

	OJIRĚKŎ MĚWÂ
Tureko	(wīwī e'i era ture ra'yry kasiri jarã toekyi)
Paipajo	
Suitě ijapevara	
Takuruypy peve iwarawa	(wērōkāni yvyu wějě moju rě)
Jakami toto	(ojipymovymovy ee kupa)
Peososo jakami	
Arãmã jasiko	
Taikāsī jemoko	
Warivovo	
Serijarãmã	(ta'yry omojituruka kupa)
Ture opynypyny	(omovymovy erekwa kupa)
Měkěkě toto	(ja'yrerã omovy waperẽ)
	(pyraty wekyi opoapari)
Jakareape	(yvyuwějě kōrijō werekwa aepe rě)
Yvyrã gyty tērōrã akyky mone	
Ja'etuve jajasu makwasiri	(waivi oo kãwãrã renone rupi, ajaire kãwãi'y ee ikaty kō)
Ka'upapawerã mosuru mosuruva	
Okarã popy rupi.	

Kumakarãsi - *Jawatonã, Ytuwasu*

	OJIRĚKŎ MĚWÂ
Kumakarãsi tãrãjã	
Tararuãvẽ ruãve rětě, tekejokejo	
Pyĩ jamaturuva	
Kwasi tōrōtīrētě (3 X)	(kwasi kwaima'e)

Meruwatana popo popopo (ojimōsārāvākā okwa)
Marisoro ryapy
Japoararitekejo tētēru (akyky)
Mairi miti sipinaity
Japare ka'i rētētēru

Ture kumakarāsī - *Jasitu, Akaju*

Kumakarāsī
Jawarā rēvāsī
Meruatupopo
Marisoro ryapy
Jawarā rewaiturerā
Pyiwaturuwa
Tīrīkī tīrīkī rē ka'i
Japoarari tekejoteru
Watakara takara rētē taperepere nōpānōpā
Tararuāvē
Matupiri
Mairi miti jē repinayty.

Turekī - *Jawatonā, Ytuwasu*

OJIRĒKŌ MĒWĀ

Tajau kawerā soupapa
Janytaky
Tītārājā javi kutuju
Arāsī'ā rētē – araraiko āā
Akajarāsī (werō jimōmātā)
Tērēsī rētēsuruvaātā
Tērēwajō tira (2 X) tētēru (werō'a yvyu parako ososo)
Teatea waitarawa (ojeowaiapikwa re'yi)
Uruvu rowai
Tirārā jamono japokō nerapepē japokō
Ojikwajikwa janipapijō.

Turekī - *Jasitu, Akaju*

Titātā tajau kawerā soupapa
Tītārājā yvyra jō'ā
Arasisirā rētē araika rētē

Tatai
Javĩ kō tukuju
Taturewaijo
Parapi kusiwa
Urupeatu
Akaja
Suruvaātājē
Mairi miti.

Pira ture - *Jawatonã, Ytuwasu*

OJIRÊKÕ MÊWÂ

Ja'upa tarayka
Kwata kaja kaja rêtē
Sui sui ramu rêtētē
Pirako pirakoko
Oo mataware ysigy renone rupi
Ajãsiātã (2 X)
Taitumērē êsã'ã
Sa'i kwarã ryapy (2X)
Maipuri sĩa rêtêrurê taitumõ terurê.

(werekwasĩ ijepy)

Pira ture - *Jasitu, Akaju*

Patarayka ja'upa tarayka
Oo mataware
Sũisũi rãmu
Ajãoã sita
Pirako
Tĩrĩrã janytaky
Sa'i kwarã ryape
Maipuri rêtē kējo
Ja'e neyrupi
Teãsĩ êsã'ã.

Ture pyta - *Jawatonã, Ytuwasu*

Taitaitetu rãi
Kwata reykwe (2 X)
Kwatara'yry najukaira neke
Natyĩ karura rêtētē

Jawarava tērēkē.

Ture pyta - *Jasitu, Akaju*

Tītrājā taitaitetu rāi
Nerovaite kysi kēnē tare'y e'y
Tītrājā marariry rētē
Tītrājā pejipejuokari kijupe
Kwata reykweykwe
Oko rētē
Trītrājā tajuwi karētē
Wata karara.

Karanā ture - *Jawatonā, Ytuwasu*

Piriri najukaira
Nejukyryru
Marakau surururu
Wimesō nerena taivi
Tīrīkī (2 X) kajānārañā
Pirisori teke tekekeke
Kōjātāi gwerā taesaene – mani'o miti taesa
Tyky kyry teaēnā teaēna
Kapaupisi tekeke (2 X)
Tatury teke tekeke
Pojoytēnō karusu
Ojāpārōmy – agātuwari kysi ore parōmy katuwari
Tamu'aryru taesaesa ene
Japury teke (2 X)
Jakare rowai tyry
Kāwāi paepo rōmō.

OJIRĒKŌ MĒWĀ

(wapy ee kupa)

Karanā - *Siro, Kumakary*

Piriri najukai
Pirisori
Tēaēna
Teakwarājā gatu pou pou
Pejukyryru

OJIRĒKŌ MĒWĀ

Namu'aryru taesa
Jāpārōmy
Nerena taivi
Mani'o miti takyry
Āgātuwari siore kwaniavava
Kapaupisi
Kapaupau
Tōrōkōfirā, tērēkē kājārānārā ... pēōkōrō
Tōrōkōfirā terēkē kajanārānārā parakau
Tatury
Urukupirā (ojeova ājā kupa)
Parakuta
Eiraru tekēa tekeakeke
Jakare rewaityry
Kōjātāi gwerā taesaesaene
Kāwāi paepo rōmō.

Tukutukuri - *Jasitu, Akaju*

Tyry tejuāga
Tyry teaēnō
Tī takuruveru
Tī takuru tā'āi
Turi tētē
Tīkirā nyri nyrinyriny
Tikirā jurajura
Tawai kuta
Turusupō nekawa
Tī sukuriju
Pawa najegatu pekwa tata rapa
Tāmō tērō
Tī teatārāwā.

Pāirā ture - *Jasitu, Akaju*

Terētē
Pāirā tē
Taijo
Waturija
Matarau'a o'u kupa kwata
Avaremisagā mō pajemōā'ā

Tĩtrãjã trãjã kõnarã kõnarã
Yvyrae'erẽ kwasi rowaity
Suiriri
Arara jegaturẽ
Watakara rẽ.

Imoapytaya

Awyjepa akusiwa ijigarã amẽ.
Ava mõ amojeapy mõ e'ĩ remẽ nimanyvoi oinõ *pesquisa* ture.
Ajama'ẽ upiupi a *pesquisa* tã ture. Pirujẽ a *pesquisa* pa tã.
Ajawyi age'e rowã amoawyjepa tã. Karamõ tẽ awyjepa tã.
Ijigarã'y kõ korijõ tẽ rã'ĩ amoawyjepa.
Age'e sĩ a'ea 'e rẽ a'e tã ky'y.

Jajapyaka satamytẽ ture takuwa eu remẽ e'ĩ tamõ Kasiripinarã.
Yy kurumuri pupe warã ja'u e'ĩ janepõ'ã miti jamosu e'ĩ.
Ame tẽ jakuwa ture e'ĩ.
Amõ ijigarã ra'ĩ jakuwa katu e'ĩ.
Amẽ tẽ niwaypei jaopy remẽ ture pupe jakuwa e'ĩ.

Pesquisadores kõ pẽ akusiwa.
Ikatuay jakusiwa jane reko kwerã imokatu.
Tamõ kõ ke'ĩ okajã ma, wemikuwa werokãjã ma tã kupa.
Pejimokasi kareta reinõ ipi.
Amẽ tẽ jane kasi tã. Ejo jane reko simokasi okajã maẽ'ãve.
Jane reko ikasiy wetẽ ange'ejõ.

Pakuwasu moraita jikusiwarerã kareta

(Texto da transcrição da festa do Pakuwasu)

Visenĩ Wajãpi

Pakuwasu moraita jikusiwarerã kareta

1. Pakuwasu reko rewarã ayvu
2. Ajagã ra'ãga rewarã ayvu
3. Kakã rewarã ayvu
4. Ype rewarã ayvu
5. Jumi'y rewarã ayvu
6. Ipajeke ma'ẽ rewarã ayvu
7. Ipajeke mőkoi rupa a'e rewarã ayvu
8. Mojusu rewarã ayvu
9. Ojimogãtarã ma'ẽ rewarã ayvu
10. Opypy o'a ma'ẽ rewarã ayvu
11. Ojiga ma'ẽ rewarã ayvu
12. Omoaty waivigwerã ma'ẽ rewarã ayvu
13. Jawamona rewarã ayvu
14. Ojavõ ma'ẽ rewarã ayvu

Imovyvya

Ije ajimo'e pakuwasu moraita rē, amo ijigarā rē nakuwai ajawyi.
Age'e sī akuwa pe'ī pe'ī ky'y. Ije romō irowā akuwa pe'ī pe'ī amō, amō
werā Wajāpi kō okuwa pe'ī pe'īve.

Ame akuwa katu remē najimo'e'āi eee. Amō apota akuwa, epary kō mo'e
amō. Amō nokuwai a'e kō mo'e amō.

Niwaypei ajama'ē jajiga ee remē jakuwa pakuwasu jigarā. "Amē nijajigai
eee remē tē nijakuwai ipi e'i tamō kō karamoe remē", e'i tamō Seremete.

Takuwa si eu remē jiga, py'ypy'yi tē kasiri ja'u remē eee ipi, amē tē
jakuwa katu jigarā. A'e vote oroereko ikuwa e'i tamō kō.

Amogeta Pakuwasu moraita rē ma'ē kō rerā kō

Tamō Seremete: Amogeta tena Kujari pē, ajaire taa Kwapo'ywry pē 2005
remē.

Tamō Suína: Amogeta taa Kwapo'ywry pē 2005 remē.

Temō Ororiwa: Amogeta tena Pyrakenopā mē, 2005 remē.

Tamō Teju: Amogeta tena Kujari pē, 2005 remē.

Tamō Piriri: Amogeta taa Kwapo'ywry pē, 2005 remē.

Tamō Sisiwa: Taa kwapo'ywry pe, 2005 remē.

Taa pirojē rowā ajama'ē jakuwa pakuwasu moraita, okuwa ajama'ē
pakuni'ai ma'e tē amō taa wanā kō.

Tamō Seremete korijō tē okuwa paku i'a ma'ē rē e'ikatu oporai, uu wyi
okuwa, a'evotē tamō Seremete wereko ikuwa.

Amō kō amogeta ma'ē okuwa ipeso mijā, noerowa'āi tesī oporai pku i'a
ma'ē rē, tovijā gwerā noporai ee ajawyi.

Ã'ã jaesa moraita romõ

1.	yarã kõ	asema
2.	pakuwasu rewarã ayvu	miratu werã
3.	a' yso'ã	uru
4.	jumi'y	jumi'yu
5.	ja'yry ra'ãga	uru, kareme, uruku
6.	kakã	takwari, ka'auvirã
7.	mojusu ra'ãga	kwapo'i,yvyrape, tuju
8.	paku ra'ãga	koromã, kaisu
9.	apyka kõ	kaisu, ama'y, koromã
10.	rykyry	uru
11.	warapõpẽ	yvyra rãpopẽ
12.	yvyra'i	yvyra' i sirikwerã
13.	kasiri	mani'o, jity
14.	turi	turi
15.	ka'a pewartã	jiporaka, pirarekyia
16.	vaẽ vaẽa	jimoatyaty am'o taawanã
17.	jimokatukatu	moritaramẽ
18.	jimi'a puku	ama' y
19.	wyrau pepo reputakwerã	wyrau
20.	eiraty	cirã

1º Pakuwasu reko rewarã ayvu

Karamoe remẽ jẽ pakuwasu oporai. Awi moma'e kwerã kõ mira vo remẽ, ovo rupi teve amẽ pakuwasu oporai, okoty rẽ teve, wetẽ oporai.

Ovote ojinõ inõ iporaita kõ yvirã ovote teve ojino, amõ awi pyairã (paku ra' aga) ojinõ ovote pakuwasu pẽ. Age'e remẽ jane vote jainõ pakuwasu moraita, pakura'ãga, a'yso'ã, jumi'y, pyairã, mirã ra'ãga, mojusu, kakã, jimi'a kõ, tapi'irã, mypijã, kasiri. A'ea'e kõkaramoe ve jainõ, a'evotẽ age'e remẽ.

Kasiri romõ amẽ eirã kõ ryapirã tẽ, amõ turuwa ovote vê ojinõ, amõ ype ovote vê ojinõ, amo mojusu kõ owe oporai, jue ovoteve, amõ kakã, amõ kavu, amõ kakuru, amõ ajãã, mypijã, amõ tapi'irã, amõ pakuwasu, amõ pirapuku, amõ, amõ pirãc, amõ pakumaru, amõ jaraki, amõ kavunari, amõ pirasiri kõ te ky'y, amõ jawakaka a'e pẽ jawa mona eu.

A'ea'evo oporai Pakuwasu pyri maekwerã. Yy'aryvo tejẽ oporai kupa yvy ojinõ ijupe kõ yy'aryvo. A'ea'e kõ age'e remẽ jakuwa.

Ajawyi nijakuwa teyweteĩ pakuwasu moraita, morai tẽ ikuwa e'i tamõ kõ. Amẽ nijaporai remẽ nijakuwai. Janepy karamoe remẽajama'ẽ nokuwai pakuwasu moraita. Matywyi nomovy teywete'ãi oporai ee.

2° Ja'yry ra'ãga

(mirã ra'ãga)

Aãjaga ra'ãga jaino teve jimaraita romõ. Uru jamojã ja'yry ra'ãga mõ ijakã jainõ, iyyva jainõ, ipy, etama kõ jainõ.

Jaka remẽ nõ, amõ jamopirã.

Jajavy tã remẽ jamogeta ja'yrerã.

Nijajavui ipi eu ja'yrerã peẽ, morawana jarã eu. Ajawyi jajavy tẽ ipi.

Pirojẽ oma'ẽta Pakuwasu poraita rẽ ma'ẽ ojavy. Ametẽ ivokatu morai ee.

Uve jane'ã ja'yry ra'ãga rẽ, amẽ jajavõ remẽ jane tẽ jajijãvĩ, jane'ã jajuka amẽ, na'evoi remẽ janere tarã tẽ jajavu.

Okajã akwerã ajaire.

Amẽ pe'ĩ tetarã mõ ojavõ remẽ, akwerã ajaire omanõ tã, na'evoi remẽ etarã mõ tẽ omanõ tã.

3° Kakã rewarã ayvu

Kakã ypy oo karume, awi ojiã'ã oke ta kupa remẽ kakã ipo oo karamoe remẽ ojimorai upa pakuwasu moete amõ, kavu reipõ ojimorai upa, amõ kakuru. A'e age'e remẽ amẽ kavu ropi'a ra'ãga mo meju, yrykyry poko pupe jaino. Takwari kakã je'ẽ ra'ãga mõ jaopy, ka'auvirã japo'o ka'a ruu mopua mõ, amẽ amẽ kaa retã ra'ãga jamojuasiko yvate, kaakuru ra'ãga reve. A'e ka'auvirã pupe jauvauva kavu ra'ãga

4° Yype rewarã ayvu

Karu pytoma remẽ amẽ yype weropo'ã kupa, turi yype aryvo omoeny kupa.

Weropo'ã eropowẽ kupa okarã rupi, ajaire oity ta remẽ, wavigwerã kõ omoe kasiri ratykwera pupe. Kasiri ratykwera pupe jamoe turi, yype aryvoarã remẽ tẽ notyavoytyi eu, awĩ morai paire. Amẽ nijamoei turi ype aryvoarã remẽ morawanã jarã e'i tamõ kõ, jane retarã mõ omanõ amẽ, ajawyi ikatu tẽ jimarai ype rẽ ipi.

5° Jumi'y rewarã ayvu

Jumi'yu jaity tã remẽ kasiri mõi einõ eu, kasiri jarã kõi pẽẽ.

Ajaire uve kasiri remẽ ja'e, jumi'yu sity eu ojiupe.

Ajaire jaity paa jumi'yu remẽ japiro, ajaire japete.

A'esĩ panakõ pupe jãojã era japete paire. Tujukai pupe jaity, ametê õmy, amẽ nijaityi remẽ naomyi ãsĩ ejẽ.

Morijõ oke remẽ ajaire jaekyi tuju pupe wyi, omy katu remẽ, naomyi remẽ ko'emẽ tẽ jaekyi. Jaekyi paire kwaraya pupe jaeru tosikã. Ajaire kwaray omoskã ma remẽ jimoaty pirojẽ yvirã pẽẽ, a'yso'ã, pyairã a'e kõi jamokatu katu.

Jikotevẽ jee ee ky'y, jama'e pa remẽ. Jamoypa ejẽ atywasu rẽ yvirã ametẽ ojevojevo jeẽ morai ipi.

6° Ipajeke ma'ẽ rewarã ayvu

(karume)

Ojiga tẽ kupa ky'y:

1 – *Saveruka, saveruka ra eẽ'ẽ'ẽ*

Saveruka, saveruka ra eẽ'ẽ

2 - *Ipira' mo'a reketamawy jaja*

Ipira mo'a reketamawy jaja

3 – *Ejyva puku reketamawy jaja*

Ejyva puku rekamawy jaja

4 – *Tamõ jyvapuku reketamawy jaja*

Tamõ jyvapuku reketomawy jaja

5 – *Tamõ kavesi tamõ temou pera*

Tamõ kavesi tamõ temou pera

7° Ipajeke mõi koi rupa a'e rewarã ayvu

Mypijã oo ko'etarã mõi waite okorã popy pe ojimoaty oo tã maekõ, amẽ amẽ kasiri jarã warõ, yarã ypy pẽ upa.

Mokoiso mypijã oo e'i kupa, amẽ kasiri jarã e'i totu renẽ e'i kasiri jarã e'i mokoisõ mypijã e'i.

- Aaja oo

Mokoisõ aajã oo e'i kupa remẽ kasiri jarã ovaja totu renẽ e'i.
Ajaire kasiri jarã e'i vê mokoi sõ ajaa oo e'i awĩ okarã popy pe wapy okwa
maekõ pẽ.

- Tapi'irã oo
Mokoi sõ tapi'irã oo e'i kasiri jarã pe kupa.
Amẽ kasiri e'i totu rene e'i.
Kasiri e'i mokoi sõ tapi'irã oo e'i imojivy imonõ.

- Ajaire ojiga mijẽ kupa:

Wapyapy tamõ rawy jaja
Wapyapy tamõ rawy jaja

Kujari pekwamã
Kujari pekwamã
Epekwamã kujari pekwamã

8° Mojusu rewarã ayvu

E'i ojiga ee kupa:

Awyje tesõ põ sera'yvy nere'ui
Awyje tesõ põ sera'yvy nere'ui
Mojusu kanĩ sukanĩ
Awyje tesõ põ sera'yvy nere'ui
Mojusu kanĩ sukanĩ

Kwapo'i ipoko ma'ẽ weta moju ra'ãga mõ kupa, a'e ajaire tuju pupe yvyra pee reve
wape ijaka ra'ãga mõ kupa.

Opo pẽ omovy eraporai kupa. Waĩ, erojiga kupa.
Amẽ ja'yrerã amẽ opopo enone kõ rupi.
Jue ra'ãga mõ, ojipyropyry ja'yrerã opopo.
Awyjepa remẽ ojavõ imoawyjepa kupa, wakanopã kupa, omotivativa
rã'ãga kupa.
Ajaire oity mojusu kupa remẽ.

Karamoe remẽ jẽ ja'yrerã oporai o'e ko'e ve yyreme pẽ, amẽ jẽ moju owẽ
ja'yrerã watã mijã, amẽ ja'yrerã opopo enone rupi oo.

Amē jē ajaire omogeta ja'yrerā ojivy tā oo o'a yy pupe remē. Era'ā pekupa ivo ereinō pekupa remē noporo'u'āi e'i.

Ajawyi pakuwasu rē morai remē ja'ā teigatu tē ipi, ivo janō ijakā.

Amē nija'āi remē ja'yrerā āā o'uta, wāi ja'yrerā tokajō ma.

9° Ojimogātarā ma'ē rewarā ayvu

Ojipiju kupa, mo'yry opypy kupa, ojiova mopirā kupa. Ojimogātarō remē e'i kupa ikatu kō jaka'u e'i ojiupe kupa.

Awjyepa ky'y e'i kupa, ja'etuveee, e'i ojiupe kupa ōōōō e'i amo kō ovja, opypy o'a kupa ky'y erokwarokwa, awjyepa sire'e e'i kupa.

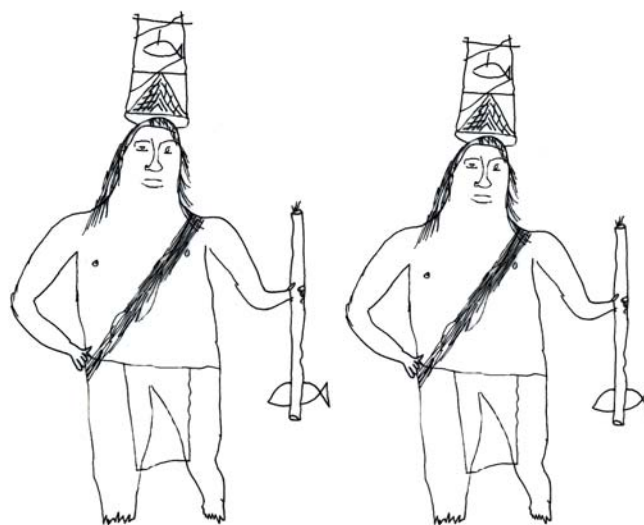
10° Opypy o'a ma'ē rewarā ayvu

Ajaire amē oporai sa'u remē amē amē Pakuwasu opyta okarā popy pē, omojiovai katu okarā popy opyta pyta, Pirač, Pirapuku.

Amē amē, Pakumaru, Kavunari, Jaraki, awi awi oporai okwa.

11° Jigarā yy kō

- 1-Erejo
- 2-Osemā
- 3-Opere
- 4-Jaike
- 5-Moga'u
- 6-Kākuta
- 7-Ajavō
- 8-Mytapē
- 9-Ijamu
- 10-Omopō
- 11-ipakuaykwerā
- 12-O'upa
- 13-Moysy
- 14-Opyta

Ojiga ma'ẽ rewarã ayvu

(1° jigarã)

1 – Erejo ipakuse

Ipakuse, paranawasu rupi

Erejo ipakuse

2 – Erejo pirajase, ipirajase

Paranawasu rupi

Erejo pirapuku ipiripuku

3 – Ojisa puku rupi

Erejo pirapuku

Ojisa puku rupi

Erejo pirapuku

Paranawasu rupi

4 – Erejo pakumaru, ipakumaru

Paranawasu rupi

Ojisa puku rupi

5 – Erejo pẽ jaraki, jaraki

Paranawasu rupi

Erejo pẽ jaraki

Ojisa puku rupi

Ojimi'a py kupa

(2° Jigarã)

1- Osema ipakuse ipakuse

Parana wasu pupe

Osema ipakuse ipakuse

Osema ipakuse ojisa puku

Rupi osema ipakuse

Ye'e usu pupe osema ipakuse

Osema ipakuse ipakuse

Rywa'a wasu pupe

Osema ipakuse ipakuse

Rywa'a wasu pupe

Osema ipakuse ipakuse

Osema arupi tẽ osema ipakuse ipakuse

Parana wasu pupe osema ipakuse ipakuse.

- 2 - *Rywa 'a wasu pupe*
Osema pirajase ipirajase
Rywa 'a wasu pupe
Osema pirajase ipirajase
Paraná wasu pupe
Osema pirajase ipirajase
Osema rupi tẽ osema pirajase ipirajase.
- 3- *Rywa 'a wasu pupe*
Osema pirapuku ipirapuku
Rywa 'a wasu pupe
Osema pirapuku ipirapuku
Parana wasu pupe
Osema pirapuku ipirapuku
Osema arupi tẽ osema pirapuku ipirapuku
Ojisa puku rupi osema pirapuku ipirapuku
- 4- *Rywa 'a wasu pupe*
Osema pakumaru ipakumaru
Rywa 'a wasu pupe
Osema pakumaru ipakumaru
Parana wasu pupe
Osema pakumaru ipakumaru
Osema pakumaru ipakumaru ipakumaru
Ojisa puku rupi
Osema pakumaru ipakumaru.
- 5- *Rywa 'a wasu pupe*
Osema kavunari ikavunari
Rywa 'a wasu pupe
Osema kavunari ikavunari
Parana wasu pupe
Osema kavunari ikavunari
Osema arupi tẽ osema kavunari ikavunari
Ojisa puku rupi
Osema kavunari ikavunari
- 6- *Rywa 'a wasu pupe*
Osema pẽ jaraki jaraki
Osema pẽ jaraki jaraki
Osema pẽ jaraki jaraki
Rywa 'a wasu pupe
Osema pẽ jaraki jaraki

Parana wasu pupe
Osema pẽ jaraki jaraki
Parana wasu pupe
Osema pẽ jaraki jaraki
Ye'eusu pupe
Osema arupi tẽ osema pẽ jaraki jaraki
Ojisa puku rupi osema pẽ jaraki jaraki.
Ojimi'a pyy kupa.

(3° Jigarã)

1- *Opere ipakusu ipakuse*
Wemi'õ rẽku tẽ opere
Ipakuse ipakuse
Rywa'a wasu pupe
Opere ipakuse ipakuse
Parana wasu pupe
Opere ipakuse ipakuse.

2- *Opere pirajase ipirajase*
Wemi'õ reka tẽ opere pirajase ipirajase
Rywa'a wasu pupe
Opere pirajase ipirajase
Parana wasu pupe
Opere ipakuse ipakuse

3- *Opere pirapuku ipirapuku*
Wemi'õ reka tẽ opere pirapuku ipirapuku
Rywa'a wasu pupe
Opere pirapuku ipirapuku
Parana wasu pupe
Opere pirapuku ipirapuku
Ojisa puku pupe
Opere pirapuku ipirapuku

4 - *Opere pakumaru ipakumaru*
Wemi'õ reka tẽ opere pakumaru ipakumaru
Rywa'a wasu pupe
Opere pakumaru ipakumaru
Parana wasu pupe opere pakumaru ipakumaru
Ojisa puku pupe opere pakumaru ipakumaru.
Ye'eusu pupe opere pakumaru ipakumaru.

5- *Rywa 'a wasu pupe*
Opere kavunari ikavunari
Wemi'õ reka tẽ opore kavunari ikavunari
Parana wasu pupe
Opere kavunari ikavunai
Ojisa puku pupe
Opere kavunari ikavunari
Ye'eusu pupe.

6- *Rewa 'a wasu pupe*
Opere pe jaraki jaraki
Wemi'õ reka tẽ opere pẽ jaraki jaraki
Parana wasu pupe
Opere pẽ jaraki opere jaraki
Ojisa puku pupe
Opere pẽ jaraki jaraki.

Werojivy mijẽ paku kyty.

Ye'usu pupe
Jaike ipakuse ipakuse
Jaike ipakuse ipakuse
Jaike ipakuse ipakuse
Parana wasu pupe
Jaike ipakuse ipakuse

Jaike ipakuse ipakuse
Jaike pajawaty ipakuse
Jaike pajatey ipakuse

Jaike ipakuse ipakuse
Jaikue kasiri ty pẽ ipakuse.

12° Omoaty waivĩ wera ma'ẽ rewarã ayvu

Amẽ amẽ kasiri jarã kõ ojama ko' i upa.
Kãwãra'y korijõ tẽ o'u kasiri, amẽ amõ kõ no'ui.
Ajaire kui opypy kupa, ojiga kupa ky'y.
Ome'e waivigwerã to'u kupa.

Jane aryvo kwaray reme Pakuwasu oikẽ, amẽ e' i waivĩ gwerã pẽẽ:
"Pejimoatyaty kasiri renone" e' i. Kãkwarã'y waivĩ gwerã pee.
Oporai mãekõ tame'ẽ tape'u e' i.

Awyjepa ojimoaty paa katu waivīgwerã reme.
E'í kasirijarã, awyjepa ojimoaty kupa, e'í kãwarã'y 'pẽẽ.

A'esĩ ky'y oporai mãckõ opypy kui kasiri reve, kawara'ypy ome'ẽ, joakã
mõ waivīgwerã to'u, akypy rupi amẽ emigwai kõ ome'ẽ ereko, ajama'ẽ
ojiga tẽẽ waivīgwerã, poi kupa.
Amõ nĩjame'ẽ mai pe'ĩ kui ma'ẽ morawanã jarã e'í karamoe reme tamõ kõ.
Ome'ẽma waivīgwerã to'u kupa reme, owee oo'o okarã pee ojiapoi kupa.
Ovote ojiapoi kupa, a'e pẽẽ ojimoga'u eu.
Ajaire ojimoga'upa kupa reme kui wape kytyomomojai erojimi'apyy kupa.
A'erẽ awyjepa.

Ovote ojiga ojimogawa kupa. E'í ojiga kupa:

Moga'u ipakuse ipakuse,
Moga'u ipakuse ipakuse.

Ojimi'a pyy kupa kui werova wape kyty, erojimi'a pyy kupa.
Ajaire waivīgwerã opypy kui kõ kawarã yy kõ wyi.

Ojiga kupa ky'y:

Kaã kuta ipakuse ipakuse
Parana wasu pupe kaã kuta ipakuse ipakuse.

13° Jawamõna rewarã ayvu

Jawamõna rẽ amẽ tare'yry jyky jamoẽ okarã pẽẽ.
Amẽ amẽ jawarã ra'ãga mõ, ama'yu jamoje'ẽ, pira ra'ãga vo.
A'e jaopy erojivy jivy, meju ypy japeno mitu aryvo tui ma'ẽ, a'e jyky pupe
jamosõ ta iwa, ajama'ẽ tesĩ way petẽ, uve jyky rẽ õkate'ã ma'ẽ, a'e
ka'auvirã pupe poronopã nopã, nopotari tija'u ajawyi.

Ajawyi si apeĩ jyky pupe meju jamosõ ipi iwa.
Omowa tẽ ee kupa ipi, awĩvo tẽ karamoe reme e'í tamõ kõ.
Ajama'e ojirekõmewã tẽ ee kupa.
Awĩvo tẽ Pakuwasu rẽ morai reme, ijypy ve ãwi awĩ awĩvo ajawyi.
Amẽ naikoi moma'e jyky mõremẽ morawanã jarã e'í tamõ kõ, janerẽ tarã
mõ amẽ okajã e'í tamõ kõ. A'evojẽ karamoe remẽ e'í tamõ kõ. E'í tamõ
Seremete.

14° Ojavõ ma'ẽ rewarã ayvu

Ajavõ remẽ amõ ajirekõ mewã ve ee kupa.

Raparã weroporai eee kupa, kasiri jarã ojavõ ra'ãga ee kupa, kawarã'y tẽ ajama'e ojavõ kasiri jarã.

Omopa'ã rapa'arã ijoawyry rẽ reme ojimi'apy ee kupa.

Ajaire kawarã'y kwe ojavõ, kasiri jarã projavõ ky'y.

Ojirekõmewã tẽ a'e rẽ kupa.

A'e rẽ opoa ijirekõmewã akõ.

Awyjepa.

Ajavõ ipakuse ipakuse

Parana wasu pupe

Ajavu ipakuse ipakuse

Ejivyry mẽ ako ajavu ipakuse

Ivevuvu'amẽ avu ipakuse ipakuse

Erapakatu ave ipaku werasoma owera somã

Pyu pyu jẽ ako erapakatu

Ave rywa'a wasu pupe

Ijamu ipakuse ipakuse

Ypykyty tẽ ijamu ipakuse ipakuse

Ijamu pirajase ipirajase

Ypykyty tẽ ijamu ipakuse ipakuse

Ijamu pirapuku ipirapuku

Ypykyty tẽ ijamu pirapuku ipirapuku

Ojisa puku pupe

Ijamu pirapuku ipirapuku

Ijamu pakumaru ipakumaru

Ypykyty te ijamu ipakumaru ipakumaru

Omopõ ipakuse ipakuse

moma'e pakaje ipaku mopõ ijẽ

Iwarã tẽ pokõ ipaku mopõ ijẽ

Iwarã te pokõ ipaku mopõ ijẽ omopõ ije

I paku aykwerã jẽ aeso kajuwarã o'upa koju wase ikoju wase

o' upajokeni ijokeni

*O'upa sororo se isororose
o'upa sororo se isororose.*

*Masy ipakuse ipakuse
Maesy ipakuse ipakuse*

Opyta ipakuse ipakuse imawa rokarã pẽ.

Imoapytay

Ije akuwa pakuwasu moraita ky'y, amõ ijigarã, amõ pakuwasu rekokwerã, amõ mano põ jareko ikuwa ma'e, amõ imomewa jimaraita ee ma'ẽ, amõ mewãjẽ morai ee ma'ẽ. A'e kõ akuwa ajimo'e remẽ.

Ije apota katu ajimo'e jẽ pakuwasu moraita rẽ.
Apota pirojẽ jovijãgwerã amogeta ee,
ajawyi nomomo'aĩ ãmono ajimo'e ee ma'ẽ.
Amõ apota ije pakuwasu moraita jarã mõ ajawyi.
Ãã ajiomõ'e ma'ẽ pupe jane pokwery pẽ korjõ tẽ amogeta jovijãgwerã.
Apota amogeta mapejõ jẽ.

Ajimo'e pakuwasu rẽ paire akuwa pe'ipe'i, pakuwasu rẽ moraita ayvu, amõ ijigarã, nakuwakatui ajama'ẽ, ajama'ẽ akuwapa.
evotẽsĩ ajama'ẽ naporai kua'ãi ipi. Aypetẽ ajawyi. Japoraitã ee remẽ watyry petẽ jimoaty jimokatu ee, mirã pe'ĩ naporai'ãi pakuwasu rẽ e'i tamõ kõ.

Ewe katu ajimo'e pakuwasu moraita rẽ, waypete ajawyi. ajama'ẽ nakuwai a'yso'ã kõ mojã, amõ ja'yry ra'ãga moja, a'ereso waypetẽ.
Amõ koo wasu kwerã uve tena pẽ remẽ tẽ morai ipi amẽ tẽ

Ajimo'ẽ pakuwasu rẽ paire akuwa pe'ĩ pe'ĩ, pakuwasu rẽ moraita, amõ ijigarã akuwapa. Evote sĩ ajama'ẽ naporai kuwa'ãi ipi.
Way petẽ ajawyi japoraitã ee remẽ watyry pẽ tẽ jimoaty jimokatu ee mirã pe'ĩ nopora'aĩ pakuwasu rẽ e' i tamõ kõ.
Ewe katu ajimo' e pakuwasu moraita rẽ waypety ajawyi. Ajama' ẽ nakuwai, a' yso' ã kõ mojã, amõ ja' yry ra' ãga mojã, a' e retesõ waypete.
Amõ koo wasu kwerã uve tena pẽ remẽ tẽ uve tena pẽ remẽ tẽ morai ipi, amẽ tẽ niwaypei ko' e ko' eme ga' u ee e'i tamõ kõ.
Ije amõ erory ajimo'e remẽ, eja' yry remẽ nakuwakatui pakuwasu moraita moma' e pepo e'i kupa a'e tite.
Nakuwai matywyi põ okuwa tamõ kõ pakuwasu moraita mijã.
Age' e sĩ akuwa ky'y.

Tapã'ãi poraita avasi jigarã jikusiwa rerã kareta

(Texto da transcrição dos cantos da festa do milho dos inimigos)

Makarato Wajãpi

Tapã'ãi poraita avasi jigarã jikusiwa rerã kareta

I. Imovyvya

- Wajãpi ja'yrerã rẽ Tapã'ãi kõ imona
- Mirã kõ amogeta enu maekõ rerã

II. Kasiripinã jigarerã

- Jimosuruwa
- Jaropo'ã tarã mẽ
- Avasi jigarã momewa

III. Tamõ Kaiku ayvu kwerã

- Avasi jigarã yy kõ

IV. Tamõ Muru remikuwa

- Avasi jigarã yy kõ

V. Tamõ Taruku remikuwa

- Avasi jigarã yy kõ

VI. Siro jigarerã

- Avasi jigarã momewa

Imoapytaya

Imovyvya

Ije kareta jarã Makarato Wajãpi aã kareta ainõ, jimitã maire,2003 remẽ aãparõ ikusiwa, amõ 2004, 2005 remẽ tena tena rupi aa tamõ kõ mogeta.

Ajamã'ẽ waypetẽ amõ tena kyty noupa, nuvei mutu poroeroata parã mõ. Tamõ kõ ayvu kwerã kõ, amõ Tapã'ãi poraita avasi jigarã mano põ jareko ikuwa,ava wyi põ jakuwa, mano rewarã mõ põ Tapã'ãi amõ Warikẽna eu teve a'e kõ takuwa a'e. Amõ tẽ ajama'ẽ jigarã ainõ, mõa'ã rowã moraita kõ, uve 48 moraita kõ, ajawyi pe'ite tapa'ãi poraita avasi jigarã, a'e rewarã korijõte aã kareta. Amõ apota teve akuwa avasi Tapã'ãi poraita jigarã,amõ imomẽwãa,amõ mano japepõ morãwãnajarã eu, amõmanoja põ itete jẽ ojõga, moma'e pepõ acpo'e'i ojõga a'e kõ akusiwa ekareta rẽ.

I.1. Wajãpi ja'y rerã rẽ Tapã'ãi kõ imona

Nokuwa teywetçi jẽ tamõ kõ avasi tapã'ãi poraita. Imona tejẽ Tapã'ãi kõ taivĩ gwerã já'y rerã rẽ era. A'e rupi tejẽ ojimovijapa iko kupa. Ovo Tapa'ai kõ wereko, oporaporai jẽ Warikenã kõ taivi gwerã rovake.Wetãrã juka remẽ tejẽ ojava wetarã gwerã kõ gyty uu ovae ajaire wetara ko pyri Pasikupara eu jẽ tapa'ai remira pẽ.

1.1. Itetejẽ jẽ okuwa moraita eru Warikẽnã kõ wyi: maraka moraita, avasi, wyra, wiĩsõ. Okuwa teamã ajama'ẽ tamõ kõ. Ijigarã tẽ amõ rupi tẽ. Aekwerã tẽ age'e remẽ jamojeapyapy. Tamõ Kasiripina remikuwa.

1.2 Kwatakia eu jẽ tapã'ãi remira ramõi pẽ, mokõi erã Jawarãpara eu teve ijupe. Tapã'ãi remira mõmĩrĩ pẽ Pyripyri eu. Tamõ Waiwai remikuwa kwerã, Mariry pẽ junho 2005 remẽ.

1.3 Tapã'ãi reko kwerã,amõ tapã'ãi poraita avasi jĩgarã kõ omovyvy, amõ imomẽwãa kõ, amõ pesasa javoara e'i. Avasi jaotã tãnõ pupe jasoso yvy avasi kõ rena mõ wĩ itã,a'e pẽ pesasa javora e'i wĩsõ itetetẽ moma'e ma'e pejẽ acpo e'i ojõga Tapã'ãi kõ. Tamõ Siro remikuwa.

1.4 Amõ kwaray pẽ morai avasi rẽ ipi, amanã mẽ moraitarã mẽ moraive ee.Tamõ Paranawari remikuwa, Okora'yry tena pẽ agosto 2005 remẽ.

1.5. Amẽ avasie'e tapã'ãi remira wyi tẽ jakuwa. Tapã'ãi remira ramoi pẽ eu Kwatakia, amõJawarãpara eu. Ajawyi Tapã'ãi remira wyi tejẽ okuwaoka wetarã gwerã kõ pẽ. Tamõ Kumakary wãnã kõ te jẽ ikuwaparã mõ.

Tamõ Waiwai remikuwa, Mariry pẽ pypyi pirã mẽ 2005 remẽ. Tapã'ãi remira momirĩ pẽ Pi'amisi eu. Sa'i Paruwa remikuwa.

I. 2. Mirã kõi amogeta enu maekõi rerã:

Kasiripinã taa Mariry, junho de 2005
Siro taa Aruwa'ity, junho de 2005
Waiwai taa Mariry, junho de 2005
Paranãwani taa Okora'yry, maio de 2005
Muru taa Akarary, agosto de 2005
Matapi taa Ytape, dezembro de 2003
Taoka taa Aramirã, maio de 2005
Taruku taa Jakareakãgoka, junho de 2005
Teju taa Aruwa'ity, junho de 2005
Kaiku taa Kwakywa, janeiro de 2004

II. Kasiripinã Wajãpi jigarerã

(Mariry pẽ oporegeta takusiwa, ma'e remẽ 26 de junho de 2005 remẽ)

II.1. JIMOSURUWA

Mona'ema'e jainõ moraita rãa mõi?

- Warainã ra'ãga
- Avasi ra'ãga
- Kurawa
- Matõ rawerã
- Yvy/mosarany
- Avasi
- Awai
- Urukuakyry
- Turi
- Yvyra'i moraitarã mõi
- Yvyra'isiri kwerã
- Murumuro
- Yvirã

II. 2. JAROPŌ'Ā TARĀME

Mapejōpejō avasi rā'āga jaokwa ipi?

Moapy amē joaka, ta'yrygā amō joakwa imemy miti ra upa mō.
Takypy porā kō morijō rijō tē.

Jaokwa paire mano jareko?

Omovarara kojā gwerā kō. Amē ikatu. Morawanā jarā nijamovarara reme.

II.3. AVASI JĪGARĀ MOMEWA

Ojiga ma'ē rewarā kusiwarā. Kawarā'y ra'ī ojiga takypyporā kō toeno, a'esī takypyporā kō ojiga ky'y.

1 Sajavoara sasa javoara:

- Sajavokene sasajavokene
- Moma 'e yvyra katu pesasa javoara
- Yviro yvyra katu pesasa javora
- Turiri
- Ka'aveve
- Turisi
- Jāvi'y
- Yvirōnā

2 Kurewaiju parawy:

- Jane avasi jē kurewaiju parawyi
- Ory orypa petē kurewaiju parawyi
- Moma'e avasi pokō kurewaiju parawyi
- Avasi komō gatu kurewaiju parawyi
- Avasi jakurita
- Avasī panā
- Avasi mo'yry
- Avasi tawa
- Avasi pirā
- Avasi viri
- Jane avasi

3. Ikanorou parawy:

- Jane avasi jē kanorou parawyi
- Ory orypa petē
- Moma'e avasi jē
- Avasie'e kwerā wyi

- Avasi kōmō gatu
- Avasi pirāgatu
- Avasi mo'yry vē
- Avasi tawa vē
- Avasi pana vē
- Avasi viri vē

4. Ijaku'aju parawy:

- Jane avasi jē jaku'aju parawy
- Ory ory pa petē
- Moma'e avasi jē jaku'aju parawyi
- Avasi jakurita katu ve
- Avasi pirā gatu
- Avasi suky katu
- Avasi pana ve
- Avasi mo'yry ve
- Avasi pirā ve
- Avasi komō ve
- Avasi tawa ve.

5. Ipoty:

- Jane avasi jē ipotyru parawy
- Moma'a avasi jē
- Avasi jakurita ve
- Avasi pirā gatu
- Avasi mo'yry ve
- Avasi komō ve
- Avasi tawa ve
- Avasi ky'a katu
- Mitimiti kwerā jē
- Avasi karanau kwerā wyi

6. Owyjy neiraru:

- Janeavasi potyry re owyjy neiraru
- Moma'e avasi potyry re
- Avasi potyry rē
- Avasi komō
- Moma'e avasi potyry rē
- Owyjy nearamaju
- Jane avasi
- Moma'e avasi

- Avasi pijõ
- Aramã pyjaiko
- Avasi potyry rë
- Werara teipõ
- Arama pyariko
- Ijamu neiraru
- Avasi potyry re ijamu
- Avasi suky potyry
- Ijamu nearamãju
- Jane avasi potyry re ijamu
- Avasi jakurita katu

7. Moma'e rekysi poko raeja'o takãmeve:

- Avasi potyry rë neja'o
- Epo'o ta'e jupe
- Omono ipope
- Nema'e ta'e jupe
- Pytewamõ ipytywamõ
- Pyte'u ta'e
- Avasi pijõ potyry re
- Moma'e avasi potyry re
- Avasi komõ potyry re
- Avasi jakurita katu

Ja'yrerã pejẽ aepe e'i tapã'ãi kõ.

8. Imemyru parawy:

- Jane avasi jẽ imemyru parawyi
- Ory orypa pete
- Moma'e avasi jẽ
- Avasi jakurita katu
- Ory, ory pape tẽ
- Moma'e avasi jẽ
- Avasi pana ve
- Seremitã gwerã jẽ

Wisõ omomewã era.

9. Takyry :

- Jane avasi jẽ takyry kyry ene *(Ojirekomewã aepe re kupa)*
- Korokorãi ene
- Moma'e avasu
- Mitimiti kwerã jẽ
- Vasikaranau kwrã vẽ
- Avasi jakurita katu

- Avasi pirã
- Avasi pijõ
- Avasi suky

Omovyvypa avasikõ era.

10. Kururugã mõ ja'u :

- Jane avasi
- Avasi pana gatu
- Avasi pijõgatu
- Avasi suky katu
- Avasi komõ
- Avasi ky'a
- Avasi jakurita
- Avasi tawa

11. Awai urukupi:

(Ojirekõmewã)

- Awai kupiene
- Awai arukupi
- Nijatyrì awai rewarã amẽ

12. Jagã kõmywa:

(Takypyporã werojivy kõ)

- Jagã kõmywa
- Jamemyry vo
- Kajamery vo

13. Myrapukõ'ẽ mare:

(Ojirekomewã)

- Myrapukõ'ẽ mare
- Tapisapisarãi jẽ
- Tapisapisara kõ
- Wyrapu'kõ'ẽ
- Enu'a romõ konõ
- Myrapu kõ'e
- Mosuru kõ'e mãre

14. Tasimasimã nuru:

- Nurunuru kirawy
- Jane avasi jẽ
- Moma'e avasi
- Avasi jakurita katu
- Avasi pirã
- Avasi suky katu
- Avasi panã gatu

- Avasi komõ gatu
- Avasi ky'a katu
- Avasi viri
- Avasi tawa

15. Jakopenõ parawy:

(Yvyuje yvyra'ijarojimomyu)

- Jane avasi jẽ jakopenõ parawy
- Moma'e avasi jẽ
- Avasi panã
- Avasi pijõ gatu
- Avasi komõ
- Avasi sukyry vẽ
- Avasi jakurita katu
- Avasi pirã
- Avasi mo'yry vẽ
- Omovyvy avasi kõ era
- Yvytu peje apagwerã kõ e'i

16. Tapururity romo:

(Nojiga pukuytyi ee avasi tapuru jarã)

- Jane avasi jẽ
- Moma'e avasi jẽ
- Avasi jakurita katu
- Avasi panã
- Avasi pirã gatu
- Avasi jakurita katu
- Imomewãakõ
- Avasi pirã gatu
- Avasi mo'y katu
- Avasi tawa
- Avasi viri

17. Peke peke rĩra:

(Ojirekomewã)

- Tapisapisarã kõ
- Kosiri kwaita rerã
- Koma ve oke oke rirã
- Wyra'i kwaita rerã vẽ
- Tapisarã kõmave põ
- Yvyra'i kwaiterã
- Avasi kwaita rerã

- Ma'erã põ pekeri
- Tapijarã ojiga ovaja
- Mami' o kwata rerã

18. O'a ranujase:

(Oityity yvyra 'i)

- Jane avasi ape rewyi
- Serokyta kwerã wyi
- Jane okaro rewyi
- O'a ranujase
- O'a sepirise
- Avasi ape rewyi

19. Marakaje porãmõ:

- Marakaje poramõ
- Matarokajavo
- Tarokavo matarokajavo
- Janeryry

(Jape'a peje tapa'ãĩ kõi aepe e'i)

20. Kura wasisi'ajẽ:

- Jane avasi jẽ kurawasisiãjẽ
- Avasi jakurita
- Avasi mo' yry ve
- Avasi komõ
- Avasi patã
- Avasi pijõ

Wisõ omovyvy erara avasi kõi

21. O'upa wyrãinã:

- Jane avasi jẽ
- Seremiomaoma
- Avasi mo'yry
- Avasi omo'yry

*Wisõ omvyvy era
(Oityity yvyra 'i)*

22. O'a wyrãinã:

- Jane avasi pytery pe
- O'a wyrãinã
- Avasi pytery pe
- O'a wyrãinã
- Avasi jakurita katu pytery pe
- O'a wyrãinã
- Avasi pijõ pytey pe o'a wyrãinã
- Omovyvy aviasi erara imomewã

23. Jane ko'e wyrainã:

(Oityity yvyra'i)

- Avasi pytery pẽ neko'e wyrainã
- Avasi apyte aryvo jane ko'e wyrainã
- Jane yvyra'i apyte aryvo jane ko'e wyraina
- Wisõ omomewã era

24 Kupa'i:

(Ojirekomewa weroparawyry erojimomyu)

- Eru rẽ ru re erure rẽ, rurẽ
- Eruri kysi ta'u javoa'e kysijẽ
- Eru rẽ eru rẽ
- Kupa'i typy pupe pawyi
- Erurĩ kysi ta'u javoa'e ije
- Eru rẽ eru rẽ
- Iwara to ijẽ
- Kupa i'pe rapawy
- Kupa'i typy katu pupe pawyi

25. Pejapararo kupa:

- Jane avasi je pejapararo kupa
- Avasi pirã gatu
- Seremijau katu
- Seremiomaoma nerã vê
- Avasi pijõ gatu
- Avasi jakurita katu ve
- Avasi mo'y katu vê
- Wojave katu pokõ pejapajapa kupa

Aepo rējaka'a yvyra ipi. Ipoko katu jomẽ jẽ ajama'ẽ jaka'a. Ijay kwerã propor'ã mijẽ erokwa.

26. Pejaparity kupa

(oity)

- Jane avasi jẽ pejananity upa
- Seremijau katuve
- Pejananity kupa
- Seremiomaomanerã ve pejananity kupa
- Ojaparity japarity kupa
- Pejaparity kupa
- Wojave katu pokõ pejananity kupa

Yvyra'i aykwerã jaroporaityta. A'esijaity ky'y. Aepore opa avasi jagarã, tapijarã. Omoaty yvyra'I aykweykerã.

III. Tamõ Kaiku ayvu kwerã

(Kwakywa tenaa pẽ, 04 de janeiro de 2005).

AVASI JIGARÃ YY KÕ

1. Sajavoara
2. Kurewaju parawy
3. Tapururu parawy
4. Kanorou parawy
5. Kururugã mõi'ia
6. Takyry kyry ene
7. Imemyru parawyi
8. Jagã komywa
9. Aramã pyrariko
10. O'uparanupase
11. O'a espirise
12. Awai kupiene
13. Tasimasimã nuru
14. Nainarã mõi konainave
15. Noapu ko'e mare
16. Awikõ tesipõ ijawe jakwe upa
17. Jakopenoro kupa
18. O'a wyrãinã
19. Semonyi terawyi
20. Marakaje porãmõ
21. O'upa wyraina
22. Kuja'ia
23. Neko'e wyraina
24. Pejaparara kupa
25. Pejapararity kupa

IV. Tamõ Muru remikuwa

(Akarary, 20 de agosto 2005)

AVASI JĪGARÃ YY KÕ

1. Sajavoara saasa jawoara
2. Ikurewai
3. Itapuru
4. Ikanoro
5. Kurugã ja'u

6. Takyry
7. Imeny
8. Ajagã komywa
9. Owyjy nearamaju
- 10.O'upa ranujase
- 11.O'a ranujase
- 12.Awai
- 13.Tasimãsimã nuru
- 14.Nainarã mō konainã ve
- 15.Noapu ko'e mare
- 16.Jakōpenoro kupa
- 17.O'a wyrainã
- 18.Morakaeporamō
- 19.O'upa wyrainã
- 20.Kupa'i
- 21.Neko'e wyrainã
- 22.Pejaparara kupa
- 23.Pejaparity kupa

V. Tamō Taruku remikuwa

(tenaa Jakareakãgoka, junho de 2005)

AVASI JIGARÃ YY KÕ

1. Osasa javoara
2. Kurewaju parawy
3. Kanororu parawyi
4. Jaku'aju paraqyi
5. Ipoty nearamaju
6. Ijamu
7. Neja'o tamy ry'u
8. Imemyru parawyi
9. Takyry
- 10.Kururugã mō ja'u
- 11.Nuapu ko'e mare
- 12.Enu'a romō konō
- 13.Pakururu parawyi
- 14.Toke toke rijera
- 15.Janeryry maraka jeporãmō
- 16.O'a ranujase
- 17.O'a sepirise
- 18.O'a wyrainã

- 19. Tasimãsimã nuru
- 20. Neko'e wyrãinã
- 21. Ojaparity kupa.

VI. Siro jigarerã

(Aruwaity pẽ, 29 de junho de 2005 remẽ)

AVASI JIGARÃ MOMEWA

1. Sajavoara sasa javoara

Moma'e yvyra katu pesasa javoara
Turiri yvyra'i katu pesasa javoara
Moma'e yvyra'i ve katu pesasa javoara
Yviro yvyra katu pesasa javoara
Ka'a veve
Yvironã
Turisĩ
Jãvi'y yvyra

2. Kurewaju parawy

Jane avasi je kurewaju parawy
Moma'e avasi jẽ kurewaju parawy
Avasi panã ve kurewaju parawy
Ory ory pape te kurewaju parawy
Moma'e avasi jẽ kurewaju parawy
Avasi jakurita katu kurewaju parawy
Ory ory pape te kurewaju parawy
Avasi mo'yry ve kurewaju parawy
Avasi komõ kurewaju parawy
Avasi suky katu ve kurewaju parawy
Seremijasú katu kurewaju parawy
Seremitã gwerã vẽ
Avasie'ekwerã vẽ
Avasi ky'a katu
Avasi panã vẽ
Avasi sovã gatu

3. Kanorouparawyi

Jane avasi je kanorou parawy
Seremitã gwerã wyi konoroupa parawy
Ory ory pete ikonorou parawy
Avasi ekwerã wyi kanorouparawy

Avasi pirã gatu
Ory ory pape tẽ
Konorou parawy
Avasi tawa katu
Seremitã gwerã wyi
Ory ory pape tẽ
Avasi pijõ gatu
Avasi suky katu
Jane avasi jẽ
Avasie' ekwerã wyi
Moma'e avasi jẽ kanorouparawy
Avasi pijo gatu

4. Jaku'aju parawy

Jane avasi jẽ jaku'aju parawy
Seremitã gwerã ve jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy
Moma'e avasi jẽ jaku'aju parawy
Avasi jakurita katu ve jaku'aju parawy
Moma'e avasi jẽ jaku'aju parawy
Avasi sukyry ve jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy
Avasie'e kwerã ve jaku'aju parawy
Seremitã gwerã ve jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy
Moma'e avasi jẽ jaku'aju parawy
Avasi komõ gatu jaku'aju parawy
Avasi tawa katu jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy

5. Ipotyru porawy

Jane avasi jẽ ipotyru parawy
Ory ory pape te ipotyru parawy
Seremitã gwerã ipotyru parawy
Avasie' ekwerã ve ipotyru parawy
Seremijasu katu ipotyru parawy
Moma'e avasi jẽ ipotyru parawy
Avasi komõ gatu ipotyru parawy
Avasi jakurita katu ipotyru parawy
Avasi sovã gatu ipotyru parawy
Avasi ky'a katu ipotyru parawy
Mitimiti kwerã jẽ ipotyru parawy

Avasi karanau kwerã wyi ipotyru parawy

6. Owyjy neiraru

Owyjy neiraru
Avasi potyry re
Owyjy neiraru
Avasi pijõ potyry rẽ
Owyjy neiraru
Jane avasi poyry rẽ
Owyjy neiraru
Moma'e avasi potyry rẽ owyijy neiraru
Avasi potyry rẽ
Owypy neiraru
Owyjy neamaju
Owyjy nearamaju
Moma'e avasi potyry re
Owyjy nearamaju?
Avasi pijõ potyry re
Owyjy neamaju
Arama pyjaiko, arama pyjaiko
Avasi potyry rẽ aramã pyjaiko
Aramã pijaiko
Werara teipõ aramã
Pyrariko, arama pyrariko

7. Reja'o takamure

Moma'ere kysi tepõ reja'o takãmure
Avasi potyry rẽ reja'o takamure
Avasi pijõ potyry re reja'o tajãmure
epo'o ta'ejupe
Ema'e ta'ejupe
Emono ipope
Pytewa amõ ipytewamõ
Avasi mo'y potyry rẽ reja'o takamure
Avasi pijõ gatu potyry re reja'o takaramure

Ja'yrerã oja'o a'epee apo'e'i tapã'ãi kõ.

8. Imemy

Jane avasi jẽ imemyru parawy
Ory ory papete imemyru parawy
Seremijasu katu ve imemyru parawy
Avasie'e kwerã ve imemyru parawy
Avasi pijõ gatu
Avasi tawa katu

Avasi komo gatu
Avasi pirã gatu
Avasi suky katu
Avasi kurita katu
Avasi viri katu
Avasi panã

9. Takyry

(Ojirekômewã)

Jane avasi jẽ takyry ene
Takõrakoiraĩ ene
Seremita gwerã ve takyry kyry ene
Seremijasú katu ve takyry kyry ene
Avasie ekwerã ve
takyty kyry ene
Avasi tawa katu
Takyry kyry ene
Avasi komõ
Mitimiti kwerã ve takyry kyry ene
Avasi karanau kwerã ve takyry kyry ene

10. Kururugã mõ ja'u

Jane avasi jẽ
Kururugã mõ ja'u
Seremita gwerã ve
Kururugã mo ja'u
Seremijasú katu ve
Kururugã mõ ja'u
Avasie' e kwerã ve
Kururugã mõ ja'u
Avasi pirã gatu
Avasi jakurita katu ve
Avasi suky katu ve
Avasi komõ ve
Mitimiti kwerã ve
Kururugã mõ ja'u
Avasi kararãu kwerã ve
Kururugã mõ ja'u
Jane avasi jẽ kururugã mõ ja'u

11. Awai

(Ojirekomewã)

Awai jurukupi
Awai kupine
Awai jarukupi

12. Jagã komyvo

Ajagã komyvo

Jamemyryvo

Kajamemyryvo

Joãka takypy porã werojivy

13. Myrapu ko'e maré

(Ojirekõ mewã)

Nuapu ko'e mare

Jẽ nu'apu kõ'e mare

Tapisapirã komave jẽ

Myrapu kõ'e mare

Mosuru ko'e marẽ

Enu'a romõ konõ

14. Tasimãsimã nuru

Seremitã gwerã ve

Tasimasima nuru

Seremijasu katu ve

Tasimasima nuru

Avasi komõ gatu

Tasimasima nuru

15. Jakoperõ parawy

Jane avasi jẽ Jakopenõ parawy

Seremitã gwerã ve

Jakopenõ parawy

Seremijasu katu

Jakopenõ parawy

Avasi pirã ve

Jokopenõ parawy

Avasi jakurita katu

Avasi suky katu

Avasi komõ

Moma'e avasi jẽ jakopenõ parawy

Avasi panã ve

Jakopenõ prawy

16. Tapururity ramõ

Seremitã gwerã ve

Seremijasu katu ve

Avise' e kwerã wyi

Avasi pijõ gatu

Avasi tawa katu
Avasi pirã gatu
Avasi jakurita katu
Avasi karanau kwera ve
Mitimiti kwerã ve
Tapururity ramõ.

Nojiga puku ytyi aepo re ipi

17. Peke peke rĩrã

(Oirekomewã)

Tapisarã komave
Oke oke rijera
Agaja pemorasai jarã morõwã
Oke oke rĩrã
Avasi kwaita rerã ve
Oke oke rĩrã
Wyra'i kwaita rerã ve
Oke oke rĩrã
Kasiri jarã kãmave
Oke oke rĩrã
Oke oke rĩrã
Kasiri kwaita rerã ve
Oke oke rĩrã
Agajape yvyra'i
Oke oke rĩrã
Agajape yvyra'i
Jaramõ ewaira
Oke oke rĩra

18. O'a ranujase

(Oityity yvyra'i)

Avasi ape rewyi
O'a ranujase
Serokyta kwerã wyi
O'a nanujase
O'a sepirise
Avasi apere wyi
O'a sepirise
Avasi ape rewyi
O'a ranujase

19. Matarokajavo,

Tarokavo
Matarokajavo
Marakajeporã mõ

Jane marakajepo ramō
Marakaje marakaje porāmō
Jane ryry marakaje perāmō

Jape'ape e'i apã gwerã kō. Otyity erokwa.

20. Kurawasisisarē

Moma'e avasi je
Kurawasisiare
Avasi jakakurita katu ve
Seremita gwerã ve
Kurawasisiarē

21. O'upa wyrainã

Wyjave katu pokō
O'upa wyrainã
O'upa wyrainã
Seremitã gwerã ve
o'upa wyrainã
Seremijas katu
Avasie' e kwerã ve
Mitimiti kwerã jē

Oityity aepo rē.

22. O'a wyrainã

Jane avasi pytery pe
O'a wyrainã
Avasi pytery
O'a wyrainã
Avasi jakurita katu pytery pe
O'a wyrainã
Avasi pijō pytery re
O'a wyrainã.

23. Jane ko'e wyrainã

(Oityity)

Amota rokary pe
Jane ko'e wyrainã
Okarusu pupe jane ko'e
jane yvyra'i pyterype jane ko'e
Avasi apyte'ary jane ko'e wyrainã
Tory pawery pe jane ko'e wyrainã

24. Kuja'i

Kuja'i perupawy kuja'i perupawy
Eru, eru, eru erurē rēru reru
Kuja'i typy katu pupe eru

(Ojirekōmewã)

Ta'u javoa'e kysije
Eru, eru, erurẽ, rurẽ
Sekenari, sekenari
Eru, eru, reru, reru, rẽ
Kuja'i perupany
Kuja'i perupawy

25. Peja pararo kupa

(Yvyra 'i jaka'a)

Seremita gwerã ve
Pejapararo kupa
Seremijasú katu
Pejapararo kupa
Jane avasi jê pejapararo kupa
Avasi pijõ gatu
Avasi pirã gatu
Avasi kurita katu
Avasi komõ gatu
Avasi suky katu
Avasi karanau kwerã vẽ
Mitimiti kwerã vẽ
Pejapararo kupa
Wyjave katu poko pejapararo kupa

Ipoko jomẽ jê jaka'a

26. Pejaparity

Jane avasi jê pejaparity kupa
Seremitã gwerã jê pejaparity upa
Seremijasú katu vẽ
Pejaparity upa
Jane avasi vẽ
Avasie ekwerã vẽ
Pejaparity upa
Avasi suky katu
Avasi komõ gatu
Avasi karanãu kwerã vẽ
Pejaparity upa
Mitimiti kwerã jê
Pejaparity upa
Wyjave katu pôko pejaparity upa.

Aepore oity kupa.

Imoapytaya

Age'e akuwa ky'y tapã'ãi poraita avasi jĩgarã. Amõ omovy ve taenu kupa tapã'ãi taivĩ gwerã ja'y rerã werojavapa ma'ẽ. Pirujẽ rowã ajama'ẽ amogeta kõ amoãmõ gwerã tẽ. Ojevojevo jẽ rowã jakuwa tapã'ãi rekokwerã. Amõ mano eu põ avasi rẽ moraita ma'ẽ akuwa ve ky'y. Ovovo tẽ wemikuwa rupi teve omovyvy kupa. Nuveiamoyvesõ ivokatu okuwa ma'ẽ. Ivoteve avasi tapã'ãi poraita jĩgarã wemikuwa rupi teve ojiga ee kupa, ajawyi nuvei amõywesõ ivo katu okuwa jigarã mã'e.

Amõ akuwa ve iwyi kõ yvyra'i nijamovarai remẽ morawãna jarã e'i tamõ kõ, ma'e jape e'i kupa, yvyra'i nijamovararai remẽ uu ijarã upi, okãte'ã ve oyvyra'i rẽ poro jukatã ijarã ja'yry aã wekyitã. Amẽ urukuakyry pupe jamovarara remẽ okyje iwyi, ijyvyra vo rowã omã'e ee, aja pẽ morawãna jarã eu, gajã jarã pẽ. Amõ mano jape põ pesasa javora, ikurewaiju parawyi, amõ ikanoroupa wĩĩi sõ itete jẽ oo a'e akuwa ve iwyi kõ. Kanoroupa parawyi e'i asikaru ro pẽ, ikanã roupa ky'y jape. Amõ jigarã momewãa akuwa miti ve amõ mapepe põ ojirekomewã mã'e.

Agyvo ije omovyvy taenu kupa. Awyjepa.

Viseni, Makaratu, Aikyry kareta jarã kô

Wajãpi reko rê jimo'e ma'ẽ kô

Moapy ore kareta jarã romõ oromoawyjepa kareta moraita rewarã. Avasi tapa'ãi poraita, Ture moraita, amõ Pakuwasu moraita. Amõ tẽ ajama'ẽ oroino. Mõa'ã rowã moraita kô itete tẽ.

Oromoawyjepa remẽ ajaire pe'ĩ kareta romõ tẽ oroino, ajama'ẽ nojimojepai. Orewote rowã ãa moraita rewarã oroinõ, tamõ kô ayvu kwerã tẽ oroinõ ãa.

Ãa kareta oroinõ pirujẽ kareta kuwaparã kô tomogeta. Ave karamõ janepary kwerã kô omogeta tã ere. Amẽ tẽ nocarai'ãi janepary kwerã kô iwyi.

Ajama'ẽ ãa moraita jikusiwarerã tui tatẽ upa, noporai'ãi toma'eyty ee. Jakusiwa tẽ jiga rerã kareta pupe imokasi. Amẽ tẽ ikasiay tã janereko.

Como foi feito este livro

Os textos deste livro de leitura constituem o resultado das pesquisas realizadas por três professores Wajãpi, como parte de sua formação em magistério indígena, concluído em abril de 2006.

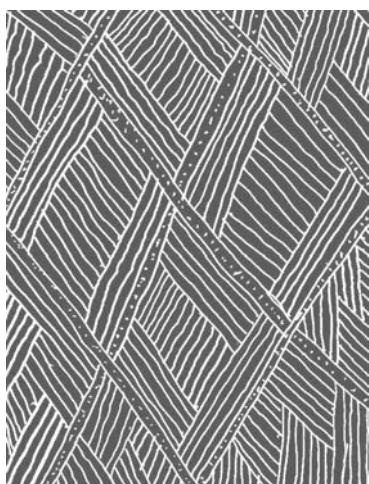
Aikyry, da aldeia Waseity (aglomeração de Mariry), registrou 9 modalidades de execução da festa de *ture*, totalizando 21 variantes, que são “cantadas dentro das clarinetes”, ou seja, constituem a pauta para os tocadores da “orquestra” de *ture*. Ao lado dessa pauta, indica o momento em que são executados certos movimentos (*ojirekõ mewã*), quando se imitam certos animais, ou são ditas formulas específicas que identificam as variantes. O conhecimento da origem, dos cantos e motivos rituais associados à determinados ciclos de festas não são compartilhados por todos os sub-grupos wajãpi. Razão pela qual Aikyry procurou levantar as variantes conhecidas por sete especialistas do *ture*.

Visenĩ, da aldeia Kwapo’ywyry (aglomeração de Aramirã), desenvolveu sua pesquisa com seis especialistas da festa do *Pakuwasu*, residentes em quatro aldeias. Desejava conhecer a origem da festa e aprender o conjunto dos cantos desse importante ciclo “dos peixes”, com a intenção de se formar como “mestre” dessa festa. Apresenta suas 12 etapas, com explicações (intituladas *ayvu* – “ditos”) sobre as ações rituais de cada parte. No final, apresenta uma tabela com todos os instrumentos e ornamentos utilizados, com suas respectivas matérias primas. Visenĩ afirma que não se considera ainda um especialista do *Pakuwasu*, mas que pretende continuar aprendendo e estudando essa e outras festas.

Makarato, da aldeia Aruwaity (situada no rio Ari), realizou essa pesquisa com apoio de dez líderes tradicionais em nove diferentes aldeias. Ele queria investigar a origem de uma das “festas do milho” executadas pelos Wajãpi, chamada de festa dos inimigos. Pretendia – e conseguiu – registrar todos os cantos da festa, além de informações sobre sua origem : essa é uma das festas que foi “roubada” dos *Tapã’ã* (ou *Warikenã*) por ancestrais que foram raptados por esses festivos canibais, mas conseguiram escapar. Em seu texto final, Makarato apresenta as variantes enunciadas por cada entrevistado, obedecendo rigorosamente à seqüência indicada. As versões de Kasiripinã e de Siro contêm a totalidade das letras, com 26 refrões e com destaque para os títulos de

cada refrão, usados pelo mestre da festa quando dirige os dançarinos. Em cada etapa, indica o movimento da dança e outros gestos que devem ser executados em momentos precisos do ritual.

Ao longo dos últimos três anos, os autores encaminharam versões preliminares de seus textos à antropóloga Dominique T. Gallois, responsável pela sua formação em pesquisa, no Curso de Formação de Professores Wajãpi – Magistério I. Com a indispensável ajuda de Gabriela Menezes, essas versões iniciais foram sendo digitadas e retornadas aos seus autores, para correções e complementações. Editamos com essas primeiras versões cadernos da série “Textos de pesquisa” distribuídos aos professores e pesquisadores wajãpi. A partir de 2005, com apoio da Petrobrás, foram realizadas oficinas de pesquisa, envolvendo uma turma de 20 jovens também interessados em realizar pesquisas sobre diversos conhecimentos e práticas wajãpi. Nesse momento, os autores deste livro resolveram concluir seus textos, mesmo os considerando ainda incompletos, para disponibilizá-los aos jovens em formação. Em janeiro de 2006, os textos foram mais uma vez minuciosamente revisados e complementados, para a preparação de uma primeira edição do livro. E em abril, eles realizaram a revisão final e inseriram as explicações que introduzem e fecham seus textos de pesquisa.

O ritmo das atividades familiares dos Wajãpi é intercalado por festas que reúnem membros de vários grupos locais. As festas não obedecem a nenhum calendário fixo, pois constituem uma troca entre as diferentes comunidades. Durante as festas, são consumidas grandes quantidades de bebida fermentada – de mandioca, milho, pupunha e outras frutas. A bebida é preparada e servida pelas esposas dos *donos* da festa. O repertório musical é muito vasto, com mais de 50 ciclos, desempenhados em diferentes variantes. As danças acompanham cantos e música instrumental.

Produção do livro

Organização e edição

Dominique Tilkin Gallois

Colaboração

Gabriela Menezes, Paulo Favacho

Desenhos

Arakura, Parikura, Kasiripinã, Kupena, Karawiju, Kari,
No´e, Pi´i, Rosenã, Viseni

Fotos

Taraku´asi, Dominique T. Gallois

Realização

Programa Wajãpi

Instituto de Pesquisa e Formação em Educação Indígena

Coordenadora: Lúcia Szmrecsányi

Convênio lepé / Petrobrás

Projeto “Valorização e Gestão de Patrimônios Culturais
Indígenas no Amapá e norte do Pará”

Coordenação Geral de Educação Escolar Indígena

SECAD /MEC

Apoio institucional

Fundação Mata Virgem da Noruega – RFN

Secretaria de Educação do Estado do Amapá – SEED/GEA

Núcleo de História Indígena e do Indigenismo – NHII/USP

Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional – IPHAN/MINC

Agência norueguesa de cooperação para o desenvolvimento – NORAD

Segunda edição – 200 exemplares, junho de 2006.